

NAGY LAJOS

Rácok Budán és Pesten (1686—1703)

A török uralom alatt Budán és Pesten, a balkáni származású helyőrségen és a dunai hajóhad legénységén kívül jelentős számú görögkeleti hitű lakosság is élt.¹ Buda állítólag egy görögkeleti püspökség székhelye is volt. Erről 1552-ben tesznek említést először; 1557-től kezdve a megújított ipeki patriarkátus alá tartozott. Püspökeiről 1662-ből, 1679-ből, 1680-ból, 1684-ből vannak adatok.² Evlia Cselebi szerint Budán, a váron kívül, a Duna-parton három templomuk is volt, s Pesten még egy negyedik.³ A templomok közül azonban egynek a helyét sem mondja meg pontosan, s a papok neveiről sem maradt feljegyzés.

Buda balkáni eredetű, nem török lakosságának népi tagolódását, pontos számát meghatározni lehetetlen. Fekete Lajos szerint: „A magyarokhoz, cigányokhoz és zsidókhoz szerbek, bosnyákok, bolgárok, görögök, albánok, törökök keveredtek. Corvin Mátyás európai hangulatú, reneszánsz színezetű székvárosa egy valóban kusza, idegen és ideges telephellyé torzult, melyenhez az erre tévedt utas csak akkor talált emlékei közt hasonlót, ha előbb már megjárta a Levantét meg a Balkánt; de még az ilyen is, ritka tapasztalatainak birtokában, sem mert volna kísérletet tenni arra, hogy a lakosság népi elemeiről számokba rögzített határozott képet fessen.” A lakosok nevét nem ismerjük, de népi hovatartozásukat még a nevek alapján sem lehetne meghatározni. A görögkeleti személynév (Jovan, Nikola, Isztojan) minden görögkeleti hitűt (görögöt, bolgárt, szerbet, albánt) azonos módon jelölt meg.⁴

A balkáni eredetű szláv lakosok területi elhelyezkedésére vonatkozólag — későbbi adatokból is visszakövetkeztetve — megállapíthatjuk, hogy Budán főként a Vízivárosban és a Tabánban,⁵ Pesten pedig a város falain belül laktak. A Tabán Evlia Cselebi szerint „a Duna partján, Buda völgyében, egy tágas síkon éppen ezer házból álló virágzó külváros” volt. A Vízivárosban (Nagy Külvárosban) pedig 2500 alacsonyabbmagasabb, kerttel és szőlővel bíró, deszkazsindellyel fedett ház volt.⁶

A rácok az iparon és a kereskedelmen kívül földműveléssel és főként szőlőműveléssel foglalkoztak. Szőlők voltak a Rózsadomb, a mai Mártírok útja környékén, a Gellérthegy lankás oldalain, a Svábhegy lejtőin, a Kíssvábhegyen és a Farkasvölgyben.⁷ Evlia Cselebi a budai szőlőkertek számát 7000-re becsülte. A szőlőtulajdonosok között megtalál-

ható a budai külvárosokban lakó balkáni eredetű szláv lakosság is. 1700-ban 14 vízvárosi rác vallja, hogy nekik a török időkben Budán házaik, szőlőik és szántóföldjeik voltak. A rácvárosi (tabáni) Rác Mária-nak és testvérének, Péternek is volt akkoriban szőlője Budán.⁸ A pestiek egy részének szintén volt Budán szőlője,⁹ de a pesti határban, a mai Kőbánya területén a „török világban is voltak valamely szőlők, melyeket a pesti rácok bírtak” — idézik 1772-ben egy tanúkihallgatás alkalmával.¹⁰

Buda 1684. évi ostroma után a város lakosságának nagy része — de főként a tabániak — szétszóródott az országban, vagy elvonult az országból. A romjaiból újjáéledő Buda és Pest városába csak egy részük szállingózott vissza. A visszaköltöző rácok azonban teljesen megváltozott körülményeket találtak itt. Míg a török fennhatóság idején a város lakossága vallási alapon tagolódott, s egyenrangú vallási testületek alakultak egymás mellett, melyeket bizonyos közösségi teendők végzésével is megbíztak,¹¹ addig közvetlenül a felszabadulás után Budán berendezkedő kamarai inspectio támogatásával bevándorolt, s Budán és Pesten megtelepedett, főként német lakosság polgári testületet alkotott, mely Budán kizárta a városi jogokban való részesedésből a nem katolikus vallásúakat, Pesten pedig csak a katolizálás reményében engedte meg a rácoknak a polgárság sorába való felvételét.

A visszaköltözők között voltak elsősorban a vízvárosi katolikus rácok, kiket minden valószínűség szerint a XVII. század első felében Budán megtelepedett boszniai ferencesek¹² térítették át. A kamarai inspectio Budán csak a Vízvárosban engedélyezte a rácok letelepedését,¹³ a török uralom alatt sűrűn lakott, az ostrom idején azonban elpusztult Tabán a felszabadulás utáni első években csaknem teljesen puszta maradt. A Vízvárosban újra megtelepedő rácok, akik közül néhánynak a nevét is ismerjük,¹⁴ folytatták a török időkben is általuk bírt szántóföldjeik és szőlőik művelését, dolgoztak a várbeli polgárok szőlőiben és szántóföldjein, ők voltak a rakodó-, szállító- és vízhordó munkások is. A városi tanács a királyhoz fordult, hogy őket mint „. . . die unter Protection gemeiner Statt gehörige Rätzen” a főhadbiztos és Pest vármegye által kivetett magas portio-mennyiség alól mentesítse, mert az a veszedelem fenyeget, hogy a terhek miatt elhagyják a várost, s török területre költöznek. A főhadbiztos ezeket a rácokat, akik földalatti lakásokban laknak, s a szegénységtől csaknem felfordulnak (unter der Erden wohnenden undt von Armuth dahin crepirenden catholischen Rätzen) katonai executióval is fenyegeti.¹⁵

A vízvárosi rácok alárendelt szerepére utal az az esküszöveg is, melynek letételére a városi tanács kötelezte őket: „Mi N. N. esküszünk az Istenre és minden szentjeire, hogy mindazt, ami nekünk a polgármestertől és a tanácstól megparancsoltatik, hűségesen és csalárdság nélkül mindenkor teljesítjük, és annak hasznát elősegítjük, és minden kártól megóvjuk, és mindent, amit a felsőbbség parancsol, engedelmesen teljesíteni fogunk, Isten és az ő Szent Evangélioma minket úgy segéljen.”¹⁶

Pesten a kamarai inspectio engedélyével szintén szabad volt a rácoknak megtelepedni. Egy részük a török uralom alatt is itt lakott,¹⁷ más részük a környező — a török alatt is rácok által lakott — helyekről költözött Pestre.¹⁸ A megtelepedő rácok közül egyeseket a polgárság soraiba is felvettek. Az 1686—1690 közötti időszakban — bár csak igen kevés adat áll rendelkezésünkre — a megtelepedő, visszatelepő rácok között iparost, kereskedőt, napszámost egyaránt találunk. Lélekszámukra vonatkozó adataink nincsenek. Takáts Sándor ama állításának alátámasztására, hogy Pesten 1689-ben 1700 rác lakott,¹⁹ semmi bizonyíték nincs. A valószínűsége is igen kevés, mert a felszabadító háborúk alatt elpusztult Pest városában, a város falai közötti romhalmazban ennyi ember el sem fért volna. S arra is figyelemmel kell lenni, hogy noha Pesten korlátlanul letelepedhettek a rácok a kamarai inspectio jóváhagyásával, s a polgári jogokban való részesedés sem volt oly mértékben elzárva tőlük, mint a szomszédos budai rácoktól, ennek ellenére még évekkel később is igen sok puszta telek, tulajdonos nélküli romos ház található Pest falai között. Elképzelhetetlen lett volna ez, ha az 1700 rác Pesten megtelepedik.

1689—1690 éles választóvonalként szerepel a magyarországi rácok történetében. 1690-ig tulajdonképpen legnagyobbbrészt azok a rácok szerepeltek, mozogtak országszerte, akik a török uralom alatt is itt laktak. Hónapokig, sőt évekig kóboroltak az országban, erre több helyről is lehet példát hozni. Ahol a harcok voltak, ahol a hadi út volt, ahol a magyarokkal ellentétek voltak, onnan a felszabadító háborúk alatt elköltöztek, esetleg csak évek múlva tértek vissza, vagy véglegesen más lakóhelyet kerestek maguknak. A török uralom alatt szakadatlanul igen sok szerb költözött Magyarországra. Nemcsak az ország déli részein, a Bánságban, a Bácskában, s nemcsak a Duna mellett messze észak felé húzódva, egészen Komáromig, Győrig található meg a XVII. századi magyarországi szerb telepek,²⁰ hanem a Dunántúl egyéb részein is. Például Fejér megyében az 1696-os összeírás csak tíz rácok által lakott helységet említ,²¹ holott a török uralom alatt a következő helyeken is laktak rácok: Pentele, Almás, Adony, Ercsi, Érd, Venyim, Czikola, Szabolcs, Ivánca, Vajta, Cece, Föveny, Alsószentpéter, Sárbogárd, Perkáta, Vál, Sósút, Mindszent, Szentiván, Keresztúr, Alap, Csikvár. Ezeknek a rác telepeknek nagy része elpusztult a felszabadító háborúk viharaiiban. Pentelére, Perkátára, Érdre csak 1690 körül költöztek vissza a szétszéledt lakosok,²² az Adonyban felállított rác milícia pedig valóságos gyülekező helye lett a különböző dunántúli helységekből jött rácoknak. E rác katonák korábban a következő helyeken laktak: Mindszent, Czikola, Föveny, Újfalu, Fehérvár, Szabolcs, Szentiván, Keresztúr, Alap, Csikvár, Perkáta (Fejér megye), Simontornya, Dorog, Kéthel (Tolna megye),²³ Zombor, Csereviz, Mitrovicz (Bács megye), Mohács.

A törökök kivonulásával valamennyiük számára új helyzet állt elő. Megszűnt a török állam védelmező és elnyomó szerepe, a török jogrend helyébe a régi magyar rendi jog és a bécsi kamara és haditanács érdekei kerültek. Megszűnt a török kizsákmányolás, de ott volt helyette

a továbbiakban a tervszerűen kivetett portio, a tervszerűen beszédett tized és a tervszerűtlen bekvártélyozás, fuvarozás és egyéb katonai terhek. Megszabadultak a török földesúri terhektől, de helyette ott volt a magyar földesúr — akinek eddig a legjobb esetben csak formális adózást teljesítettek —, s most már közvetlen kapcsolatban lévén, behajthatókká váltak az egyéb földesúri szolgáltatások is, mint pl. a kilenced, robot, fuvarozás, ajándékok stb. A budai kamarai administratio a berendezkedés első éveiben igen sokszor intézkedik, hogy több teherrel nem lehet sújtani a lakosságot, mint a török idők alatt.²⁴ Megszűnt a török kor vallási liberalizmusa, s jött az ellenreformáció harcaiban edzett katolikus egyház, amely a rácokat úgy tekintette — mint Kollonics egyik nyilatkozatából kitűnik —, hogy a töröktől csak abban különböznek, hogy meg vannak keresztelve, egyébként „eben so wohl als die Türckhen wider uns seind”.²⁵

Mindehhez járult még az, hogy Magyarország felszabadításával a szerbség tulajdonképpen kettészakadt. A török uralom alatt maradt rész továbbra is a megszokott viszonyok között élt, a magyarországi számos rác település pedig osztozott az új szerzemények sorsában, s mint görögkeletiek, védtelenül ki voltak szolgáltatva a katolizálási törekvéseknek is. Voltak, akik a magyarországi viszonyokat nem vállalták, és elmentek a törökökkel, s voltak, akik inkább ezt választották. Vonzották őket az üres területek, a gazdagabb vidék. Voltak, akik a jobbágyi terhek helyett — tömegesen — a különféle mentességekkel járó katonaszkodást választották, s voltak, akik a változatosabb munkalehetőségeket vagy polgári biztonságot nyújtó városokat keresték fel.

A szerbek egyházi vezetőinek — bizonyos számú rác családdal — 1690-ben a török uralom ígája alól Magyarországra való menekülése ezt a helyzetet lényegesen megváltoztatta, új irányba terelte a magyarországi szerb kérdést.

*

A Magyarországot felszabadító seregek 1688. augusztus 7-én elérték a Száva—Duna vonalát, szeptember 6-án pedig elfoglalták Belgrádot. A támadás lendülete azonban megakadt a franciák 1688-i őszi rajnai támadása miatt. A balkáni sereg létszáma 20 000 főre zsugorodott. Ilyen gyöngye erőkkkel nem lehetett a török ellen eredményesen tovább működni. 1689-ben — miután Bádeni Lajos örgróf átvette a parancsnokságot — a hadműveletek folytatását határozták el azzal a céllal, hogy felszabadítják Dél-Szerbiát²⁶. Bádeni Lajos még a hadjárat megindulása előtt elrendelte, hogy a szerb családok Nis—Jagodina—Sabác környékéről költözzenek át a Száva túlsó oldalára, Szlavóniába, mert minden helyet nem képes fedezni, s így tartani kell attól, hogy az ellenség, ha előnyomulni talál, mindannyit lemészárolja vagy magával hurcolja, így viszont Szlavónia lassanként benépesedik.

Lipót helyeselte az áttelepítést, mert „... e népet igen jól lehet kihasználni: lehet a Duna melletti helyekbe őrségül elhelyezni, később

pedig a tartományt benépesíteni velük. A háború érdeke egyébként is azt kívánja, hogy az ellenségtől elvonassék. A pusztá földből semmi haszon, s már csak ezért is szükséges az áttelepítés.”²⁷ Az átköltözők számát azonban még csak megközelítőleg sem lehet meghatározni. „Lehettek néhány százan, talán ezren is” — írja róluk Hodinka Antal, s bizonyítja adatokkal, hogy „... a rácok 1690-i bevándorlásáról beszélni helytelen dolog és éppoly helytelen... a Magyarországra történt áttelepedésüket a törökök bosszújától való félelemmel indokolni”, s mintha a törökök bosszúját az 1690. április 6-i császári felhívásra történt rác népfelkelés váltotta volna ki. Bizonyítja, hogy Köprili Musztafa még 1689 végén, látva Nistól Belgrádig a nagy pusztaságot, az adókat leszállította, új pénzt veretett, a mészárlást megtiltotta. A népnek tehát 1690-ben nem volt oka a töröktől tartani. A törökök egyébként is olyan gyorsan nyomultak előre Belgrádig 1690 nyarán, hogy a szerbeknek idejük sem maradt nagyobb megmozdulásra, s a nem katonáskodó szerb parasztság, minthogy le volt fegyverezve, 1690-ben nem is segíthette fegyverrel a császári seregeket.

Az albánok voltak azok, akik a császári hadakat támogatták, ők nyilatkoztak 1689 óta a császár mellett, ők fogadták ünnepélyesen a Prizrendbe bevonuló Piccolominit, aki a prizrendi római katolikus albán érsekkel — aki egyúttal a katolikus climenti törzs patriarchájának a szerepét is betöltötte — tárgyalt, és nem Csernoviccsal. Hodinka kimutatja, hogy itt „végzetes szerepcsere” történt: 1690-ben a kancellárián Csernovicsot összecserélték a climentiek patriarchájával, mikor április 6-án azt írták, hogy „Piccolomini tábornoknak kezére járván”. Csernovics csak szándékozott tárgyalni vele, de már nem találta életben, s nem sokkal utána az albán érsek, aki a tévedést leleplezhette volna, ugyancsak meghalt.²⁸

Nemcsak Hodinka alapos okfejtése bizonyítja, hogy 1690-ben olyan nagyarányú áttelepedésről nem beszélhetünk, mint az a történeti irodalomban általánosságban elfogadott. A budai kamarai administratio egykorú irataiban sem találunk adatot 1690-ből arra, hogy Belgrád eleste után 40 000 rác család menekült volna Magyarországra.²⁹ A budai kamarai administratio alárendelt lívatalnokai (harmincadosok, praefectusok, provisorok) ott székeltek az újszerzeményi területek igen sok fontos helységében: Lippán, Karánsebesen, Szegeden, Mohácson, Siklóson, Pécsett, Szigeten, Kaposváron, Dombón, Szekszárdon, Baján, Simontornyán, Földváron.³⁰ Ezek a legapróbb ügyekben is jelentéseket küldtek a budai administratióhoz. Teljességgel lehetetlen, hogy éppen a 40 000 rác család bevándorlásával, letelepedésével kapcsolatban ne lett volna jelentenivalójuk.

Arról lehet szó, hogy amikor Lipót az 1690. április 6-i felhívásban³¹ a török elleni harc folytatására a balkáni népektől, főleg az albánoktól, fegyveres támogatást kért, hogy: „Álljatok mellénk félelem nélkül, házaitokat, földjeiteket el ne hagyjátok!”, és ugyanaz nap Csernovicsot is (akit — mint láttuk — összetévesztettek az albán érsekkel) felhívta,

hogyan legyen segítségére, Csernovics — Hodinka kifejezésével élve — „páratlan lélekjelenléttel” megragadta azt az alkalmat, hogy szabaduljon az ipeki patriarchátustól, a szultáni kincstárba fizetendő illetékektől, és hogy elhelyezze Magyarországon a rác pátriárkai tartomány püspökeit.³² „A patriarcha tehát — állapítja meg Hadrovics László³³ — mint a szerb vazalusállam feje, a török szuverenitás alól kivonta magát, és a Balkánon érvényben volt egész önkormányzati rendszerrel igyekezett a Habsburg főhatalom alatt elhelyezkedni, s vele kompromisszumot kötni.” E célból 1690. június 18-án a Belgrádban gyülekező emigránsok, főként a papság, tanácskozást tartottak s Diakovic Izaias borosjenői püspököt Bécsbe küldték, hogy kérje a császártól a rácok szabad vallásgyakorlatának az engedélyezését és az egyházi hatalom biztosítását (az óhitű naptár használatát, érsekük szabad választásának a jogát, az adómentességet, a papság függetlenségét, az érsek bíraskodási jogát stb.).³⁴ Lipót 1690. augusztus 21-én kiadta a rácok által kért decretumot,³⁵ elfogadta a rácok kívánságait.

Belgrádot 1690. október 9-én visszafoglalták a törökök. Közvetlenül ez előtt kellett volna történnie a nagy migrációnak, de erre nincsenek adatok. Ami történt, az a budai kamarai administratio levéltárából a következőképpen rekonstruálható. Csernovics püspökeivel, a belgrádi rác polgárokkal, valamint az 1690 nyarán Szerbia különböző vidékeiről Belgrád környékén gyülekező néhány ezer családdal a török csapatok elől Magyarországra menekült. Ezek a menekülők 1690 november első felében megjelentek Budán. A budai kamarai administratiónál erről találhatók jelentések, rendelkezések. Az első rendelkezést 1690. november 2-án adták ki; eszerint az a néhány száz rác, aki az alsó részekből jött, Pomázon és Kalászon vagy a ráckevei szigeten telepedjék meg.³⁶ Az administratio jelentései ezekben a hetekben mindig határozottan azokról a rácokról szólnak, akik „von Belgrad seind selbiges orthen herauf geflichtet”, vagy „von Belgrad vertribenen Rätzen”.³⁷ Az administratio az Óbuda és Visegrád közötti területet, valamint Csepel-szigetet szándékozta számukra kijelölni, s végül is a következő helyeken telepítette le őket: egy kb. 1000 családból álló részt az 1690-ben is belgrádi bíró, Milutinovics Iván vezetésével Szentendrén,³⁸ egy kb. 600 családból álló részt pedig Budán, a felszabadító háborúk óta pusztán álló Tabánban,³⁹ s itt házhelyeket is méretett ki nekik.⁴⁰ Kisebbs csoportok Pomázon, Csobánkán⁴¹ és Érden⁴² helyezkedtek el. Csepel-szigetre ekkor nem kerültek rácok. Tehát 1690 októberében kb. 2000–2500 család menekült fel Belgrádból Csernoviccsal, s telepedett le Budán és környékén.

Az 1690. évi nagy szerb migráció kérdése és az ezzel kapcsolatos problémák felülvizsgálatra szorulnak. A 40 000 család bevándorlására adatokat nem találunk. Alapja talán az, hogy Csernovics az 1689-ben evakuált szerbeket és a régi magyarországi lakos rácokat is beleszámította.⁴³ Persze pontos számot akkoriban sem lehetett megállapítani, ma pedig ez még inkább lehetetlen. Sok részletkutatás szükséges még a megköze-

lító becsléshez is. S az az ellentmondás, amely az 1690-ben bevándorolt rácok viszonylag kisebb száma és a bécsi kormánykörök által az 1690-es években a szerbek magyarországi jelenlétének tulajdonított nagy fontosság között fennáll, megoldódik akkor, ha figyelembe vesszük azt, hogy az újonnan betelepülőknél jóval nagyobb számú rácság tartózkodott már korábban is Magyarországon, s hogy Csernovics és a bécsi udvar a rácokat egységesen igyekeztek céljaik elérésére felhasználni.

A menekültek letelepítése után adta ki Lipót 1690. december 11-i oklevelét „a főpap, báró, mágnás és nemes uraknak, nemkülönbön valamennyi megye fő- és alispánjainak; úgy városaink és más mezővárosok s falvak bírának, polgármestereinek és igazgatóinak; továbbá akármely erősségeink parancsnokainak, fő- és alkapitányainak és más, bármely állapotú, fokú, rangú s mind katonai, mind kamarai hivatalú embereknek . . .”, s tudatja velük, hogy a törökök vad zsarnokságából magát kiragadó rác nemzetet oltalma alá vette, s meghagyja, hogy a menekülteket az augusztus 21-i oklevélben felsorolt kiváltságaik, szabadságaik és mentességeik élvezésében ne háborgassák.⁴⁴

Miután a bevándorlás tényét és a rácok kiváltságait Lipót a magyarországi hatóságokkal elismertette, Csernovicsnak Magyarországon első dolga az volt, hogy a már régebben itt lakó rácokkal kapcsolatot teremtsen. Míg a Budán és környékén letelepedett rácokat a budai kamarai administratio 1690. december közepétől kezdve a budai várerődítési munkáknál használta fel nagy tömegben,⁴⁵ Csernovics még a tél folyamán Komáromba utazott, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy ott Monasterly Jánossal tárgyaljon. Látogatása kapcsolatban volt az Udvari Haditanács ama tervével, hogy a rácokat a jövőben tábori szolgálatra használják fel. A budai várparancsnok vezetésével s a kamara megbízottjának részvételével egy bizottságot neveztek ki, hogy a rácok katonáskodásának a kérdéseit megtárgyalják. A tárgyalások hetekig húzódtak, főként Csernovics betegsége (podagra) miatt. Végül is egy püspök és néhány előkelőbb rác (von der gemein) tárgyalta a bizottsággal Budán Csernovics nevében.⁴⁶

A rácok csak bizonyos feltételek mellett voltak hajlandók katonáskodni. Többek között a császári fogságban levő Brankovics György despota szabadonbocsátását követelték,⁴⁷ valamint a közterhektől való mentességet, saját zászlókat és vice-despota választására engedélyt. Lipót 1691. április 3-án minden kívánságukat teljesítette, kivéve Brankovics szabadonbocsátását. Megígérte azonban, hogy pörét felülvizsgáltatja.⁴⁸ Ezek után a rácok Budán Monasterly Jánost vice-despotává választották, és elkezdték a rác katonaság megszervezését.⁴⁹ Azt a tényt, hogy a Budára és környékére menekült rácok egy régi magyarországi lakos rácot választottak vice-despotává, Csernovicsnak azzal a törekvésével magyarázhatjuk, hogy ezzel az itt lakó és újonnan betelepített rácok egységét akarta megteremteni, kifejezésre juttatni.

Monasterly megválasztását április 11-én Lipót megerősítette,⁵⁰ s megválasztása utáni kívánságait teljesítette. A kívánságok között

szerepelt Brankovics ügyének mielőbbi befejezése, a rác katonaságnak Észékre szállítása hajón, a saját komáromi házának és családjának császári védelemmel való biztosítása. Megígérte, hogy gyalogosait és lovasait 20 nap alatt összevonja s ha a jövőben jól bánnak velük, ígéri: életüket is feláldozzák a császári felségért.⁵¹ 1691. május 2-án a Monasterly által szervezett katonaság — szentendrei rácok — Budán, a Gellérthegy alatt felállt, s a budai parancsnok a patriarcha jelenlétében átadta nekik a császár által küldött 12 zászlót, s ezután elvonultak Észék felé. Összesen 700-an voltak, a többi 500 Észéken csatlakozott hozzájuk.⁵² Ez a rác csapat augusztus 19-én Monasterly vezetésével részt vett a szalánkeméni csatában.⁵³

1691. augusztus 20-án újabb privilégiumot kaptak a rácok, mely nemcsak az egy évvel előbb kiadott privilégium megújítása volt, hanem újabb engedményeket is tartalmazott. Egyrészt a caducitas jogának az elismerését, másrészt, hogy a rácok valamennyien mind lelki, mind világi tekintetben egyaránt érseküktől mint egyházuk fejétől függenek. Ugyanakkor ígéretet kaptak arra is, hogy „... azon is leszünk a lehetőségig mindenképpen, hogy diadalmas fegyvereinkkel a többször mondott rác népet az általuk előbb birtokolt földterületekbe vagy lakhelyekbe minél hamarabb újból beiktathassuk . . .”⁵⁴ Erre azonban még igen hosszú ideig nem nyílt lehetőség. A török ott volt Magyarország déli határainál, a harcok évről évre folytak, s a portyázó törökök becsapásai miatt a korábban a határszéleken megtelepedett rácság igyekezett beljebb húzódni az országba. A Haditanácsnak szüksége volt a rác katonaságra, mely Monasterly vezetésével továbbra is működött mint rác milícia. A katonáskodó rácok különféle mentességekben részesültek, mentesek voltak a tizedtől, a beszállásolástól és egyéb terhektől.⁵⁵ Szervezetük azonban meglehetősen kezdetleges volt, s ezért csaknem használhatatlan.⁵⁶

A bécsi udvarban megpróbálták a két kérdést egyszerre megoldani, egyrészt a kóborló rácok letelepítésével, másrészt a rác katonaság századokba szervezésével. E célból Csernovicsot és Monasterlyt 1694 tavaszán Bécsbe hívták, s közölték velük, hogy a rácokat az ország minden részéből a Duna—Tisza közé, az úgynevezett Kunföldre fogják telepíteni még az ősz folyamán. Erre a módszeres telepítésre azonban nem került sor, főként azért, mert a már megtelepedett rácok nem szándékoztak elhagyni jó helyeiket.⁵⁷

Megjegyzendő, hogy míg Csernovics és az adminisztráció 1690-ben egyaránt kifejezetten a Belgrádból menekült rácokról beszéltek, 1693 nyarán Csernovics már „pro communitate Rasciana ex Turcia a Savo et Dravo conferente” kér kedvezményeket.⁵⁸ 1695—1696-ban azonban országsgazerte tapasztalható rác letelepedési hullám, mint a török elől menekülő rácok természetes mozgása, de ez nem az udvari hatóságok által tervezett egységes területen történt. Fejér megyében 1695 folyamán telepedtek le rácok Tárnokon, Sós-kúton, Szászhalmon, s talán Rác-almáson is.⁵⁹ Pest megyében Törökbálintot 1694-ben,⁶⁰ a ráckevei szigeten levő Szigetszentmártont, Csépet, Becsét, Lőrét, Cserevicset és

Újfalut csak 1696-ban kezdték megszállni a rácok. Hasonlóképpen 1696-ban telepedtek le a Kalocsa környéki Káld, Hilda, Orbát, Szentgyörgy és Sugó községekben is.⁶¹ A rácok egységes letelepítése — miként Bécsben tervezték — soha nem valósult meg, még 1702-ben a határőrvidék megszervezése során sem.

A határőrvidék megszervezéséig a rác milícia intézménye Monasterly vezetésével fennállott, sőt 1696-tól kezdve szigorúbb szervezeti formát nyert. 1696-ban 688 rác katona (324 gyalogos, 364 lovas) tartózkodott a következő helyeken: Grabovác, Döbrököz, Tamási, Földvár, Siklós, Csatalia, Zombor, Szabadka, Baja.⁶² A katonák neveiből szép sorozatát lehetne összeállítani azoknak a helyeknek, ahol ekkor vagy korábban rácok laktak. 1697-ben 11 századba osztva helyezték el az 1087 főnyi rác miliciát, a következő helyeken: 1. Baja, 2. Zombor, 3. Bács, 4. Roglyatica, 5. Döbrököz, 6. Újpalánka, 7. Grabovác, 8. Siklós, 9. Hajmás, 10. Hansabég, 11. Szentendre.⁶³

A katonáskodás a rácságnak csak igen kis százalékát kötötte le. 1697-ben például Pest, Tárnok, Sósút és Csép helységekből a pesti Demetrovith János kapitánysága alatt csak 12 rác katona szolgált, a csaknem 1000 rác családot számláló Szentendrén is csak 58 rác katona volt, budai rác katonával pedig egyáltalán nem találkozunk. Pedig a katonáskodás kedvezményekkel járt. Az 1693. április 2-i diplomával a király ugyanis azokat a rácokat, akik tábori szolgálatot teljesítettek, a téli porció, a fuvarozás, a robot és más hasonló terhek alól felmentette.⁶⁴ Hasonlóképpen a tized fizetése alól is.⁶⁵ Azoktól a rácoktól, akik Belgrádból jöttek ugyan, de letelepedtek (von denen sesshaften Räzen) és katonai szolgálatot nem teljesítettek, a tizedet „mit guter manier und sine strepitu” továbbra is megkövetelték.⁶⁶

Az 1695. március 4-i privilégium azonban a Szerbiából és más helyekről menekült rácokat a tized fizetése alól felmentette, s engedélyezte, hogy azt Csernovics a saját püspökei fenntartására fordíthassa.⁶⁷ Hadrovics szerint az egész szerb autonómiában ez lett az egyetlen kiváltság, mely a magyarországi hagyományokban gyökerezett.⁶⁸ A kiváltságokról az ősz folyamán a budai kamarai administratio az összes vidéki alkalmazottait értesítette, midőn a tized behajtása esedékessé vált.⁶⁹ Zavart csupán az okozott, hogy némely helyen a katolikus rácok is vonakodtak a tizedet továbbra is fizetni a harmincadosoknak,⁷⁰ s előfordult az is, hogy Csernovics kísérelte meg a katolikus rácoktól is behajtani a tizedet, mint erről Haunold siklósi provisor jelentéséből értesülünk, aki panaszkodott az Administratiónál, hogy Csernovics egy goromba kalugyert küldött a nyakára.⁷¹ 1696. június 26-án azonban az Administratio az összes provisoroknak megparancsolta, hogy a rácoktól szedett tizedről is készítsenek összeírást és várják meg az utasítást arra vonatkozólag, hogy a tizedet a patriarchának természetben vagy pénzben kell-e adni.⁷² Augusztusban pedig elrendelték, hogy a provisorok a tizedet a rácoktól „strictissime” követeljék.⁷³ A rendelet háttérében az volt, hogy 1696 júliusában Csernovics a neki járó tizedet évi 3000 forint kifizetése

ellenében átengedte a kamarának. Ezt az összeget pensiónak, adjutának vagy deputatióknak nevezték.⁷⁴ A tizedet pedig a következő években az Administratio provisorai szedték be a rácoktól. Kivételt csupán — továbbra is — a tábori szolgálatot teljesítő rác katonák képeztek.⁷⁵

A karlócai békekötés 1699-ben bizonytalan időre megszüntette azokat a tervezetéseket, hogy a háború szerencsés kimenetele esetén a rácokat ősi lakóhelyeikre visszatelepítik, miként azt Lipót különféle privilégiumleveleiben szinte stereotip fordulatként emlegette. A karlócai békekötéskor azonban a visszatelepítés kérdése nem is szerepelt a tárgyalásokon. A bécsi udvar ezt a többször megígért visszatelepítést tudatosan és szándékosan mellőzte a tárgyalások során.⁷⁶ A szándék mögött nyilvánvalóan elsősorban az az érdek húzódtott meg, hogy egyrészt az elpusztított, gyér lakosságú ország gazdasági helyzetét a népesség növelésével javítsák, másrészt, hogy idegen elemek betelepítésével, befogadásával a magyarság súlyát csökkentsék, s hogy a külön kiváltságokkal felruházott rácáságot a bécsi politika támogatására használhassák fel.⁷⁹ Elegendő ezzel kapcsolatban utalni arra, hogy az 1690-es években a rácáság privilégiumokkal való ellátásával és a rác milícia, majd a határőrvidék megszervezésével párhuzamosan folyt a magyar haderő fokozatos feloszlása.⁷⁸

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy az 1689-i áttelepítettek és a Csernovicsal betelepedettek száma nem volt olyan nagy, mint amilyennek azt utólagosan feltűntették. A rácáság számbeli súlyát egyrészt a török uralom alatt fokozatosan beszivárgók s az ország déli részén, az Alföldön és a Dunántúlon megtelepedők jelentették, másrészt pedig azok a rácok, akik ennek a XV. században elkezdődött folyamatnak az 1690-es években a háborús események miatt fokozottabb méretű folytatásaképpen nagyobb tömegekben jöttek be az országba, illetve az ország déli részeiből a belső részek felé vándoroltak, s ott letelepedtek.

Ezeket a rác tömegeket igyekezett felhasználni a bécsi udvar, ezekre támaszkodva fogadtatta el Csernovics sikeresen a Balkánon érvényben volt szerb önkormányzati rendszert, biztosította a szerb egyház hatalmát Magyarországon. Püspökeit elhelyezte: Diakovics Izsaiást a temesvári és jenői, Metohiac Istvánt a károlyvárosi és zrinipoli, Drobnják Euthimiust a budai és székesfehérvári, Tebovac Euthimiust a mohácsi és szigeti, Stibicza Spiridiont a verseci, és Benjamin Jefremet a váradi és egri püspökségekbe.⁷⁹ Birtokot kapott,⁸⁰ a tized szedésének jogát, majd ehelyett évi 3000 fl. bért. Az 1690-ben Magyarországra vándorolt Csernovics számára nem volt visszafelé út. Ő itt, új lakóhelyén is következetesen patriarchának (orientalis ecclesiae ritus graeci archiepiscopus et rascianorum patriarcha) nevezte magát, s így tartották számon a budai kamarai administratio írnokai és registratorai is.⁸¹ Holott ő tulajdonképpen elhagyta az ipeki patriarchai széket, megüresedett helyére Kallinikost nevezték ki.⁸² Tehát lehetősége sem volt a visszamenetelre.

A letelepedett nép nagy része sem akart visszamenni. Az egyénekenkénti visszaköltözés lehetősége — a békeszerződés elmaradt biztosítéka nélkül is — fennállott, szórványosan éltek is vele. Például 1697-ben a rác milíciából 90 katona költözött vissza Boszniába.⁸³ Tudunk egész helységekről is, akik készen álltak a visszaköltözésre.⁸⁴ A nagy tömeg azonban maradt. Jó helyeken telepedtek le, vallásszabadságuk biztosítva volt, különféle kedvezményeket kaptak, — miért mentek volna vissza a török uralom alá?

A rácok kérdésében az 1690-es években különféle érdekek ütköztek egymással, vagy támogatták egymást: az udvari haditanács és kamara érdeke, a megyék és városok érdeke, a földesurak és a katolikus egyház érdeke. Ezeknek az érdekeknek a hatása és érvényesülése azonban még inkább kiviláglik és érthetőbbé válik, ha nem általánosságokban beszélünk, hanem az egyes rác települések történetének, életének vizsgálata során világítjuk meg őket. A következőkben a Budán és Pesten letelepedett rácok életét vizsgáljuk. A két város fejlődésének és a rác megtelepedés feltételeinek különbözősége lehetőséget nyújt ahhoz, hogy az említett érdekek egy részének hatása, a letelepedés részletei, a rácság társadalmi és gazdasági helyzete, törekvései világosabban álljanak előttünk.

*

A Budán megtelepedő rácok lélekszámának megállapítására a tárgyalt korszakból három összeírás áll rendelkezésünkre. Mind a három más-más szempont szerint készült. Az első összeírást (Beschreibung der ofnerischen Razenstadt oder Taban genanth) 1696-ban készítette a budai kamarai adminisztratio rendeletére Stollhofer Ferdinánd Bernát. Az összeírás a kamarai szabvány szerint készült, célja a lakosság teherbíró képességének megállapítása volt. Ezért a háztulajdonos családfők neveinek sorrendjében a következő adatokat tartalmazza, gyermekek (fiúk, lányok) száma, az állatok (ló, ökör, tehén, borjú, birka, kecske, disznó) és méhkasok száma, a vetések mennyisége, a szántóföld nagysága (holdakban), a szénatermés mennyisége, s végül a lakók (Inwohner) száma.⁸⁵ — Az 1702-es összeírást mint Buda városának teljes összeírását Keppeler Rüdiger Gáspár városi pénztáros készítette (Conscription über die Kays. undt Königl. Haupt- und Residenz Stadt Ofen sampt denen darzu gehörigen Vorstädten) 1702. július 7. és 14. között, a Budára kiküldött Subdelegata Commissio 1702. június 2-i rendeletére, a portio-kivetés céljára. Az összeírás városrészenként, azon belül a háztulajdonosok (családfők) neveinek sorrendjében tartalmazza a következő adatokat: foglalkozás, az állatok (ökör, tehén, borjú, ló, kecske, disznó) száma, a vetés és a bórtermés mennyisége, méhkasok száma, bérjövedelem.⁸⁶ — A harmadik összeírást a hiányzó tabáni telekkönyv pótlására 1709. március 29-én készítette — minden valószínűség szerint — Buda város telekkönyvvezetője (Remensuratio Suburbii Tabanensis). Tartalmazza a háztulajdonosok nevének sorrendjében az egyes háztelkek méretadatait.⁸⁷

E három különböző célú, különböző személyek által készített összeírás alapján képet kaphatunk három különböző időpontban a tabáni rác lakosságról, foglalkozási és vagyoni viszonyairól. Összehasonlításra azonban csak bizonyos esetekben alkalmasak az adatok. Családtörténeti vizsgálatok elvégzéséhez pedig — tekintettel arra, hogy a szerb családnevek a XVII. század végén még Budán sem állandósultak,⁸⁸ s maguk az összeírók is, németek lévén, a szerb neveket gyakran eltorzítva jegyezték fel — csak nagyon bizonytalan, kevés sikerrel biztató alapot adnak.

A Tabánban 1696-ban 615 rác háztulajdonos családfőt írtak össze.⁸⁹ Ebből 96 személy csak fél házat bírt, a házak száma ezért csak 567 volt. A 615 háztulajdonos családfő mellett az összeírás 393 házban 431 lakót (Inwohner) is megjelöl, nem név, csak szám szerint. Tehát a Tabánban ekkor több mint 1000 családfővel számolhatunk, s ha öt személyt számítunk egy-egy családra, a lakosság lélekszáma kb. 5000-re becsülhető. Ezeknek legnagyobb része Csernoviccsal jöhetett, csak elenyésző azoknak a száma, akik a török alatt is itt lakván, 1690 után visszaköltöztek.

1702-ben külön írták össze a tabáni katolikus és külön az óhitű rácokat.⁹⁰ Katolikus háztulajdonos volt 250, óhitű 461, tehát összesen 711. A házak száma 641. 63 házban két-két család lakott együtt, de volt néhány olyan eset is, főként a katolikus rácoknál, hogy 3—4—5 család lakott egy házban. Mivel az ilyen közös házbirtoklásnál többnyire testvérekről vagy apáról és fiúról van szó, feltételezhetjük, hogy ezekben az esetekben adataink a nagycsalád (zadruga), házközösség létezésére utalnak.⁹¹ Az összeírásban azonban nem találjuk a lakókat, pedig elképzelhetetlen, hogy a 431 Inwohner 1696 óta mind elköltözött volna a városból. Hogy a számuk csökkenhetett, az valószínűnek látszik abból, hogy az 1702-es összeírás végén a katolikus rácoknál éppúgy, mint az óhitűeknél név szerint felsorolták, hogy 1701. március 19-től 1702. június 20-ig hányan költöztek el a Tabánból. A katolikus rácok közül 52-en költöztek el a következő helyekre: Törökbálint, Pozsega, Siklós, Ercsi, Dudvár, Érd és Baja. Az óhitű rácok közül pedig 67-en távoztak el a Tabánból Temesvárra, Bajára, Karloviczra, Földvárra, Szentendrére, Szekcsőre, Kalászra, Érdre, Pestre, Aradra, Perkátára, Sóskútra, Vataára, Almásra, Zomborra, Derniára, Tárnokra, Pentelére, a Csepel-szigetre, s volt egy, ki Törökországba ment, ketten pedig huszárok lettek.⁹² Az elköltözöttek egy része minden valószínűség szerint az Inwohnernek soraiból került ki. A rác lakosság száma azonban 1696 óta, ha nem is sokkal, de emelkedett.

Annak ellenére, hogy a rácok szórványos elköltözése a Tabánból a következő években is folytatódott,⁹³ az 1709-i ház-, illetve telekösszeírásban a rác családfők száma 735. Az összeírás, melynek elkészítése valószínűleg a telkek rendezésével is kapcsolatban volt, 1—744 szám alatt tartalmazza a tabáni telkeket. Ebből 25 puszta, tulajdonos nélküli telkek, 13 középület (városi sörfőző, két városi fürdő, három Wachthaus,

három óhitű templom telek, az óhitű temető, két katolikus templom és temetőtelek, és a boszniai ferencesek telke), 13 telket pedig németek bírtak (Pestaluzzi Dániel például hármat); 84 olyan rác családfő volt, aki csak fél házat bírt. Inwohnerekről ez az összeírás sem közöl adatokat. Tekintettel azonban arra, hogy a családfők és a házak száma szaporodott az előző összeírásokhoz képest, nem járhatunk messze az igazságtól, ha a tabáni rácok lélekszámát — a tárgyalt korszakban — kb. 5000—6000 főben állapítjuk meg. Ezeknek alig valamivel több mint $\frac{1}{3}$ -a volt katolikus.

Katolikus rácok laktak szétszórtan Buda egyéb külvárosaiban is. A Wasserstadtban kb. 40, a Neustiftben kb. 20, s ide számíthatjuk a Croatendörfl kb. 40 főnyi délszláv lakosságát is.⁹⁴ Buda város összes lakosságára vonatkozó adatok, melyek összehasonlításra is alkalmasak, csak 1702-ből állnak rendelkezésünkre. A Budán lakó 1648 családfő városrészek szerint a következőképpen oszlott meg:

Vár	279
Víziváros	402
Horvátváros	131
Országút	25
Újlak	100
Tabán	711
	1648

Tehát, ha a tabáni rácokhoz hozzászámítjuk a Buda egyéb külvárosaiban lakó rácokat, akkor ezek száma a város összes lakosságának csaknem felét tette ki.

A vízivárosi katolikus rácokról tudjuk, hogy már a török időkben is itt laktak Budán. De honnan jöttek a tabáni katolikus rácok, s általában, honnan származtak a Csernoviccsal 1690-ben betelepedett tabániak? Az 1696-os összeírás, mely megkülönböztetés nélkül vette fel a katolikus és óhitű rácokat, azt írja, hogy „vast alles nach dem Verlust Belgrad aus Griechenlandt, Bulgarien, Mörsien, und anderen angränzenden Örthern anhero gezogen”. Ugyanez az összeíró ugyanakkor a szentendrei rácokról azt írja, hogy azok görögök és rácok, és „mit denen zu Ofen wohnenthen Räzen, aus Griechen, Bulgarien, Mörsien, Bosnien, ja auch aus Armenien” jöttek Szentendrére. Mind a két meghatározás eléggé kezdetleges. A Lipót által a rácok számára kibocsátott privilégium-levelekben előforduló balkáni országok hosszú sorának hiányos kivonata ez csak. S az országelnevezések a privilégiumlevelekben is csak homályos közjogi emlékeket idéznek, s nem a betelepedők korábbi lakóhelyeit.⁹⁵

1690-ben a budai kamarai administratio tisztviselői következetesen a „Belgrádból menekült rácokról” írtak. A betelepülők egy része valóban belgrádi lehetett, erre vannak adataink⁹⁶ azon kívül is, hogy Milutinovics Iván belgrádi bíró szintén a menekültek között volt. Annyi bizonyosra vehető, hogy Csernovics menekültjeinek nagy része a török

elől elmenekült s Belgrádban gyülekező délvidéki népekből került ki. Ezeknek többsége a szerb görög rítusú egyház tagja volt. Népi hovatartozásukra és származáshelyükre vonatkozó pontos adataink nincsenek. Legfeljebb az összeírásokban található családnevek adnak némely esetben felvilágosítást. Népi hovatartozásra utal néhány családnév, a rácon kívül, melyet, ha más családnévet (tulajdonság, foglalkozás alapján) nem találtak, a keresztnévhez ragasztottak. Ilyen családnévként szereplő népnevek a budai összeírásokban :

	1696	1702	1709
bosnyák	4	10	12
horvát	—	4	10
sokác	3	2	1
bolgár.....	4	5	5
görög	—	3	3
örmény	1	12	5
Összesen	12	36	36

Hogy ezekből mennyi az 1690-ben bevándorolt, s kik és hányan jöttek később, s hogy a bosnyákok és horvátok számának feltűnő növekedése csak a névadási bizonytalanságra vezethető-e vissza, nem tudjuk. Az örmények, a horvátok és a sokácok 1702-ben Budán kivétel nélkül katolikusok, s katolikus még két bosnyák is. A katolikus vallás azonban önmagában még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ezek is 1690-ben jöttek. 1690-ben nemcsak az óhitű rácok menekültek el Belgrádból, hanem az ott élő katolikusok is.⁹⁷ Az 1690-es évekből tudunk a Tabánban „horvát” vargákról, akik vallják, hogy ők katolikus rácok és hogy hét évvel ezelőtt Belgrádból jöttek. S mind Szentendrén,⁹⁸ mind Budán a bevándorlás után azonnal megalakult az óhitű község mellett a katolikus község is.

A bevándoroltak származáshelyére vonatkozó adatokat — a néhány belgrádin kívül — csak a családnévek alapján következtethetnénk. Itt azonban sokkal nagyobb a tévedési lehetőség, mint a népneveknél. Hiszen a helynévből képzett családnév igen sok esetben csak azt a helyet jelöli, ahol az illető legutoljára tartózkodott. Ezek a nevek tehát leginkább helyi jellegű települési hullámzásokat tükröznek.⁹⁹ Ilyen helynevekből képzett családnévek 1696-ban Budán a következők : Lipovác, Comoranác, Szamborác, Szt. Ivanác, Temesvarác, Baziác, Csongradác, Aratian, Osseklia stb. A későbbi összeírásokban is szerepelnek e nevek, újabbakkal is gyarapodtak : 1702-ben : Hansabega, Turekbali, Vikovarácz stb. ; 1709-ben : Pandellia, Santovatz, Kovinatsh, Pestanin, Pet-sulia stb. Ezek a nevek a Magyarország különféle vidékeiről szórványosan Budára költöző rácokra utalnak. Balkáni helynévből képzett családneveket Budán nem találunk, csak Szentendrén fordul elő néhány 1696-ban : Belgradác, Posárofcsan, Prizrinác.

Azok a családnevek, melyek népnévből vagy magyarországi helynévből alakultak, csak igen csekély százalékát adják a tabáni rác lakosság neveinek. A többség származáshelyét illetően a legteljesebb bizonytalanságban maradunk.¹⁰⁰ A népi hovatarozás kérdésében pedig a névadásnak — a német összeírók leírásai és félreértései nyomán is érvényesülő — nyelvi bizonyítékai alapján a rácok többsége mellett dönthetünk. Kérdéses csupán a katolikus rác elnevezés marad. Ugyanis a letelepedett óhitűek egyházi szervezete a görög rítusú szerb egyház (Orientalis ecclesia ritus graeci rascianorum) nemzeti egyház, és ennek az egyháznak a feje, Csernovics a szerb autonóm törekvések fő képviselője volt. A katolikus rácok áttérésükkel kiszakadtak ebből a keleti szerb (egyházi) körből, s a nyugati egyház körébe kerültek, mely harcolt a görög rítusú szerbek uniójáért, tehát végső soron a magyarországi szerb nemzeti egyház megszüntetéséért. A katolikus rác elnevezésben a rác tehát egyrészt pusztán népelnevezés, amely nép az áttéréssel kirekesztette magát bizonyos mértékben a nemzeti (egyházi) közösségből, másrészt a XVII. század végi szemlélet szerint különféle katolikus délvidéki népek (horvát, sokác, bunyevác, bosnyák, örmény) összefoglaló neve.

A menekülő rácok 1690-ben az elhagyott, pusztán álló Tabában telepedtek le.¹⁰¹ A két közösség — a katolikus és az óhitű — bizonyára már a kezdet kezdetén településcél is elkülönült egymástól. A katolikusok közvetlenül a Duna mellett és a Vár alatt, a török uralom alatt mecsetül (Musztafa pasa dzsámija) szolgált középkori eredetű templom körül telepedtek meg. A katolikus és óhitű rácok települését körülbelül a régi tabáni görög utca választotta el egymástól. Az óhitűek az Ördögárok mindkét partján s a Gellérthegy és Naphegy közötti síkságon telepedtek meg. A Tabánnak az óhitű rácok által lakott része a XVII. század végén alig terjedhetett túl a régi tabáni Kereszt téren. A várost sánc vagy fal vette körül, mely a budai várfaltól indult ki a mai Palota tér tájékán, s a Naphegy és a Gellérthegy keleti, illetve északi oldalán végighaladva ért ki a Dunához.¹⁰² Építésének idejét pontosan nem tudjuk. Az 1686-ban, Buda várának ostromakor készített térképeken és látképeken még nyoma sincs, viszont 1705-ben már megvolt,¹⁰³ s még a XVIII. század közepén is szemlélhető a különféle, katonai célból készült térképeken.

Utcát a XVII. század végéről csak néhányat ismerünk. 1697-től kezdve a Landt-strassét és a Kürch gässlt, melyek közül az első a Gellérthegy alatt végigfutó s ma a Döbrentei utcában folytatódó útnak felel meg, a második pedig kb. a mai Attila körút vonalán a Döbrentei tér és Szebeni Antal tér közötti szakasznak. 1698-tól említik a Badtgassét (Hadnagy utca?), a Vöstungs strassét, 1699-ből a Lange Gassét, 1700-ból a Stuhlweissenburger Thor gassét, a Bergstrassét, az obere baadt gassét, 1701-ből a Haupt platzot.¹⁰⁴ 1709-ből a Thonau gässlt és az auf den Neuen Canal gassent.¹⁰⁵

A Tabánról a kamarai administratio telekkönyvi hivatala nem készített telekkönyvet vagy Zaigert, ezért az utcahálózatot, illetve a házak pontos elhelyezkedését nem tudjuk megállapítani. Csupán egy Gewöhr-

protocoll áll rendelkezésünkre 1696-tól 1704-ig, de ebben a tabáni házak alig $\frac{1}{6}$ -ára találhatók csak adatok (138). Ezeknek a felénél találhatók utcaelnevezések, a másik felénél azonban csak olyan általános megjelölések, mint unter dem Blogberg, gegen dem burgerlichen baadt, an dem Prückhl negst dem Baadt, an baadt bachel, an d. burgerlichen bad, an d. Donau, unter dem Schlosz, gegenseiths wasser graben, oberhalb der altglaubischen Kirchen, unweith der hölzernen Pruckhen, neben deren Catholischen Raizen freudthof, unweith des Preuhaus. A házak egy része feküdhett tehát csak utcarendben, a többi meglehetősen összevisszaságban, miként még 1740 körül is írják „ordine fere neglecto”.¹⁰⁶ „A falakon kívül számos apró ház, jobban mondva kunyhók tömege, melyet Rácvárosnak neveznek” — írta 1717-ben a Várból kitekintve egy angol utazónó. „Vároaik nagyon furcsa külsejűek — folytatta —, házaik egymástól bizonyos távolságban és szép sorban állnak, messziről úgy néznek ki, mint a régi divatú sátrak.”¹⁰⁷ A szép sorban álló házak képzetét bizonyára az országúti házak látványa kelthette benne, a régi divatú sátrakra való emlékezést pedig a rácok leginkább földbevájt lakásai, melyekből a szemlélő csak a földből kiemelkedő tetőt láthatta.¹⁰⁸ Házaik Budán is, mint az országban másutt, földbevájt viskók, kunyhók (Hütten, gazulae) voltak. Az 1715-ös összeírás szerint „plurimae quasi Tuguriae et etiam domunculae subterraneae haberentur”. — A telkeket az Administratiótól kapták ingyen. Ezek feltűnően kicsinyek voltak. Nem volt ritka a 10—20 öles telek, annál ritkább azonban a 200 ölnél nagyobb. Értékük nem volt nagy. Egy 18 öles telekért 1701-ben 24 fl-t fizettek. A házak értéke igen változó volt, 80 fl és 550 fl között mozognak a Gewöhrprotocollban feljegyzett házvételárok.

A tabáni házak sátorzerű rengetegéből csupán néhány nagyobb épület emelkedett ki. Ilyen volt a két fürdő, a Szokoli Musztafa által 1566 után újjáépített, s 1696-ban a város tulajdonába került mai Rudasfürdő, és az 1696-ban Bergassi kapitány tulajdonába került Rác-fürdő.¹⁰⁹ A Tabánban volt a császári sörfőzőház (Braxatorium, Preuhaus) a mai Rudasfürdő mellett, két őrház (Wachthaus) és két őrszoba (Wachstuben), a boszniai ferencesek háza,¹¹⁰ mellette a már említett katolikus templom, körülötte a temetővel.¹¹¹ Az óhitű rácoknak kezdetben csak egy fatemplomuk volt. Többszöri kérvényezésükre 1697. szeptember 23-án engedélyezte a kamarai administratio, hogy a tabáni görög rítusú rácok kőtemplomot építhessenek.¹¹² A kis templomot — kőből — még abban az esztendőben felépítették és Csernovics patriarcha szentelte fel.¹¹³ Ennek a helyére épült a XVIII. század közepén az 1949-ben lebontott tabáni rác templom.¹¹⁴

Az 1696-os összeírás megjegyzései szerint a tabáni rácok legnagyobbrészt kereskedők voltak, akik különféle török és német árukkal kereskedtek. A kereskedők mellett az iparosok és napszámosok találhatók, akik iparukból és a szőlőtermelésből éltek. Magában az összeírásban azonban az ipari és kereskedelmi tevékenységre vonatkozó adatok nem találhatók. Ezekre nézve csak az 1702. évi összeírás

nyújt felvilágosítást. Az itt található adatok azonban az iparosok és kereskedők számarányát az 1696-os összeírás megjegyzéseitől eltérő módon tüntetik fel. Az óhitű és katolikus rációk foglalkozás szerinti megoszlása 1702-ben a következő volt:

Iparosok	Óhitű rác	Katolikus rác
Szabó	32	4
Szűcs	26	4
Posztókészítő	10	—
Paplankészítő	6	—
Mészáros	5	3
Kalapos	5	—
Aranyműves	1	10
Szappanfőző	4	—
Papucskészítő	—	4
Varga	—	4
Kovács	3	3
Pék	3	1
Bozafőző	3	1
Csizmadia	—	3
Pintér	2	—
Kéményseprő	2	—
Borbély	1	1
Kordoványos	1	—
Ács (segéd)	1	—
Puskaműves	1	—
Krumper (?)	1	—
Szattyánkészítő	—	1

A tabáni görög rítusú rációknak 22%-a, a katolikusoknak 15%-a foglalkozott iparral. Az iparral való foglalkozás azonban nem járt nagy jövedelemmel. A tabáni rác iparosok sokkal szegényebbek voltak a várbeli vagy vízivárosi iparosoknál. Jövedelmekre vonatkozólag legkorábbi adataink csak 1715-ből vannak. Ezek szerint míg egy vári vagy vízivárosi péknek az évi jövedelme 20—25 fl, a szűcsé általában 8 fl, addig a Tabánban ugyenezeké 4, illetve 2—3 fl.¹¹⁵ Az iparosok igen nagy része foglalkozott azonban mezőgazdasággal is. A 107 görög rítusú rác iparos közül 63-nak volt különböző nagyságú szőlője a budai hegyekben, a 38 katolikus közül 18-nak. Lova, tehene, ökre csak néhánynak volt; az óhitűek közül kilencnek, a katolikusok közül pedig csak egynek. A mesterségek listája változatos. Az iparosok 65%-a a lakosság ruházódási igényeit elégítette ki. Feltűnő, hogy a Tabánban gyakorolt mesterségek között nem található meg olyan fontos iparok, mint a kőműves, fazekas, lakatos, bognár, asztalos, kötélgyártó, rézműves stb. Olyan mesterséget, melynek ötnél több művelője volt, 1702-ben csak hetet találunk. Ezek közül néhányan céhet, rác céhet is alakítottak. Az első

megalakult tabáni rác céh a szabó és posztókészítő céh volt, mely 1695. március 15-én kapott I. Lipóttól privilégiumot.¹¹⁶ A tabáni rác szabók az előző évben szereztek az Administratiótól egy pátenst, amely szerint a vásárokon árucikkeikkel szabadon kereskedhetnek.¹¹⁷ A rác szabók a következő években is szabadon kereskedhettek áruikkal nemcsak a vásárokon, hanem a tabáni boltjaikban — az Országúton, a Főtéren és a fehérvári kapu utcájában is.¹¹⁸

Ugyancsak 1695-ben kaptak privilégiumlevelet a tabáni rác mészárosok,¹¹⁹ valamint a rác paplan- és zubbonykészítő céhi is.¹²⁰ 1696. június 23-án a budai és komáromi rác kalaposmesterek kaptak közös céhszabályokat.¹²¹ 1697-től kezdve tudunk rác szücs-céhről is, de articulusaikat nem ismerjük. Az óhitű és katolikus rációk közös céhe volt ez, a céhláda egyik kulcsát katolikus mester őrizte.¹²² Ugyanebben az évben hallunk először a budai rác szappanfőző céhről is, mely a pesti rác szappanfőző céhtől kapott articulusokat.¹²³ Hasonlóképpen a pesti anyacéhtől kaptak articulusokat 1699-ben a tabáni rác papucskészítők — vagy miként őket nevezték: „croatische schuhmachermeister”-ek — is.¹²⁴ Ezek azonban csak a budai tanács nagy ellenkezése dacára kaphatták meg az articulusokat. Ugyanis a tanács véleménye szerint ezek nem igazi iparosok, mert csaknem minden rác készít az állatok kikészített bőréből lábbelit, papucsot és nem „horvát parasztcsizmát”. A többi mesterember céhen kívül folytatta iparát, a városi céhekbe nem vették fel őket, mert nem voltak katolikusok.

A tabáni lakosság második csoportját az iparosokénál jóval kisebb számú kereskedő réteg tette ki. Ezek közül 1702-ben

	Óhitű rác	Katolikus rác
Kereskedő.....	3	1
Szatócs	27	2
Gabonakereskedő	1	—
Halkereskedő	—	1
Zsibárus	2	—
Egyéb	1	—

Tehát a görög rítusú rációknak 8%-a, a katolikusoknak pedig csak 1,6%-a élt a kereskedelemből. A 38 rác kereskedő közül 14-nek volt szülője. Állataik az összeírás szerint nem voltak. Az 1696-os összeírásnak az a megjegyzése, hogy a tabáni rációk legnagyobbbrészt kereskedők, minden valószínűség szerint azon alapult, hogy a lakosság egyéb rétegei is foglalkoztak valamilyen formában kereskedelemmel, főként saját termelvényeik árusításával.

Tabán rác lakosságának legnagyobb részét azonban mind az óhitűek, mind a katolikusok közül azok alkották, akik szőlőműveléssel, földműveléssel foglalkoztak, részben mint szőlő vagy szántóföld-birto-

kosok, részben mint napszamosok. 1702-ben a mezőgazdaságból élők a következőképpen oszlottak meg:

	Óhitű rác	Katolikus rác
Paraszt	12	51
Kapás	265	115
Napszamos	4	6
Birkás	1	—
Marhatartó	—	1

Az óhitű rácoknak tehát 63%-a, a katolikusoknak pedig csaknem 70%-a foglalkozott mezőgazdasággal. Természetesen állatokat is ők tartottak aránylag legnagyobb számban, a város többi lakóihoz viszonyítva. Ugyanis a 283 óhitű rác paraszt és kapás közül 56, a 173 katolikus rác közül pedig 84 tartott lovat, ökröt vagy tehenet. Annak, hogy ilyen kevesen tartottak állatot, az oka egyrészt az volt, hogy a kicsiny tabáni telkeken lehetetlenség lett volna nagyobb arányú állattartásra berendezkedni, és a legelő és rét hiánya miatt is nagy nehézségekbe ütközött volna az állatok tartása, másrészt pedig a szőlőművelésre igen alkalmas budai hegyekben kevés szántás-vetésre alkalmas terület volt. „Magyarország fővárosának kisebb territoriuma van, mint a legkisebb falunak Magyarországon” — írta a budai tanács 1695-ben az udvari kamarának.¹²⁵ A rácok ugyan műveltek már szántókat Budán a török uralom alatt is, s ezeknek a művelését — főként a vízivárosi rácok — a felszabadulás után is folytatták, s az új telepések is foglaltak új szántókat a Kelenföldön és a Pálvölgyben, a kamarai administratio engedélye nélkül.¹²⁶ 1695-ben a budai tanács véleménye szerint a város körüli legnagyobb szántókat a rácok bírták.

A budai határban levő szántóföldekhez a tabáni katolikus rácok 1695. március 21-én Zichy Istvántól árendába vették a Buda melletti Örs és Csik pusztákat, évi 500 tallérért. A budai városi tanács a bérleti szerződés megkötése után azonnal tiltakozott a kamarai adminisztrációnál, s magának követelte az árendálás jogát.¹²⁷ A tanács fellépésének az lett az eredménye, hogy a rácoktól elvették a bérletet, s a városnak adták át. A budai tanács viszont a Zichynek fizetendő árendaösszeg és a városnak adandó kilenced fejében átadta a pusztákat a rácoknak, s ezek a terület $\frac{1}{4}$ részét szántóföldként művelték, a többit parlagon hagyták. 1696-ban 113 mérő búzát, 653 mérő rozsot, 68 mérő árpát és 58 mérő zabot vetettek el itt.¹²⁸ 1701-ben azonban a Zichyek felmondták a puszták bérletét.¹²⁹ Ezért, míg 1696-ban 111 szántófölddel bíró rácot írtak össze, addig 1702-ben csak 12 óhitű és 34 katolikus rácnak volt vetése.

A rác parasztoknak és kapásoknak legnagyobb része szőlőműveléssel foglalkozott. Az óhitűek közül 111-nek, a katolikusok közül 131-nek

volt különböző nagyságú szőlője a budai hegyekben. A szőlőket a kamarai administratio a rácoknak 1691-től kezdve ingyen adományozta, bár a szántóföldekhez hasonlóan szőlőket is foglaltak a rácok — önkényesen.¹³⁰ Különböző nagyságú darabokat osztottak ki vagy foglaltak el, valószínűleg mindenki annyit kapott vagy foglalt, amennyit meg tudott művelni. Például a Sashegyen, ahol a szőlőket csaknem teljes egészükben a rácok birtokolták, a 61 rác birtokos közül tízen 2 fertálynál (1600 öl) nagyobb szőlőt bírtak, s csak 17-nek volt egy fertálynál kisebb darabja. Volt azonban olyan rác is, aki 4—5 fertály szőlőt bírt. Akinek nem jutott, vagy csak kevés jutott az 1690-es évek első felében történt assignálásokkor, az vásárolt magának, természetesen drágán. Például Thyra, Lazo, Daz és Japhto közösen vett a Farkasréten 800 forintért egy négy fertályos szőlőt.¹³¹ A rác szőlőtulajdonosok száma (iparosok, kereskedők, parasztok, kapások stb.) 1696-tól 1702-ig 247-ről 354-re emelkedett. De még így is igen jelentős számú rác volt szőlőbirtok nélkül. Az óhitű rác kapások, parasztok közül 169 (65%), a katolikusok közül 39 (22%) nem bírt házában kívül más ingatlant, mestersége sem volt, s életét napszamos munkával tartotta fenn. Budán a legtöbb munkaalkalmat a szőlők adták, tehát a rácok nagy része szőlőmunkás volt.

Az iparosokon, kereskedőkön és a mezőgazdasággal foglalkozókon kívül a 1702-i összeírásban szerepelnek még a következők. (Ezek közül is volt néhánynak szőlője vagy állatja.)

	Óhitű rác	Katolikus rác
Foglalkozás nélkül	17	14
Özvegy	7	1
Bíró	1	1
Tolmács	2	1
Templomszolga	1	2
Huszár	2	4
Hordár	2	—
Kormányos	—	2
Koldus	—	1

A rácok foglalkozási tagolódásának vizsgálata közben érintettük egyúttal vagyoni viszonyaikat is, azonban az ingatlanbirtok felsorolásán túl forrásaink ezen a téren alig adnak valamivel többet a semminél. A gabonatermelés adataiból csak azt állapíthatjuk meg, hogy az csupán házi szükségleteiket elégíthette ki, eladásra nemigen juthatott belőle. A szőlőtermésről 1702-ből vannak — sajnos csak összefoglaló adataink. A tabáni rácoknak 11 156 és fél akó boruk termett. Ha akóját 5 forintjával számoljuk, s arányosan elosztjuk a szőlőtulajdonosok számával, egy emberre 157 forint esik. Természetesen a valóságban a termés mennyisége szerint a szélső értékek igen eltérőek.

Akó bora termett	Óhitű rácnak	Katolikus rácnak
2— 10	53	22
11— 20	55	30
21— 30	30	18
31— 40	21	29
41— 50	14	13
51— 60	11	11
61— 70	7	1
71— 80	1	4
81— 90	1	2
91—100	7	4
100—170	3	9

Ez az összeállítás a bormennyiség mellett a vagyoni tagolódásra is utal, s ehhez még figyelembe veendő, hogy a szőlőbirtokkal rendelkező tabáni rácok közül 81-nek a mesterségéből, 15-nek pedig a kereskedéséből is volt jövedelme. S a termelt borból bőven lehetett eladni is. Tudjuk, hogy a Tabánban nagymértékű volt a bormérés, és hogy a tabáni rácok — a várbeli polgárok nagy sérelmére — 1700-ban az itt járt angoloknak adtak el 700 akó bort.¹³²

A romjairól lassan-lassan újjáéledő, s magát ismét az ország metropolisának tartó Buda városa lábánál lévő Tabán igénytelen viskóiban és földalatti putrijaiban látszólag szegényes élet folyt. A szűk területen szorongó, igen nagyszámú rác nép — a város lakosságának csaknem fele — szorgalmas munkával tette ismét termővé a felszabadító háborúk idején elhagyott, pusztuló budai szőlők igen nagy részét, részben mint saját birtokát, részben mint munkás, napszámos a városi polgárok szőlőit. Dolgoztak a rácok a várerődítési munkálatoknál, részt vettek különféle szállításokban, s előfordult az is, hogy távolabbi vidékekre is elmentek aratási munkát vállalni kenyerük megkeresése végett, minthogy Budán kevés volt a szántóföld.¹³³

A Tabán falusias jellegű település volt a város közvetlen közelében, s annak ellenére is, hogy az iparosok és a kereskedők száma, falusi viszonylatban, elég magas volt. Az iparosok és a kereskedők, valamint a mezőgazdasági foglalkozásúak még nem váltak el élesen egymástól. A kereskedők egy része budai boltja mellett már hadiszállítással is foglalkozott,¹³⁴ az iparosok a budai németek példájára már céhekbe kezdtek tömörülni, s voltak olyan rác parasztok is, akik birkaállományukat a közeli falvakban teleltették,¹³⁵ azonban nagyszámú nincstelen, csak a két keze munkájából élő rác is élt a Tabánban. De ez a társadalmi differenciáltság közösségi életükre nem volt hatással.

„Gesamte Räzen in der Räzenstatt” — írták magukról sokszor, s hozzátették, hogy görög rítusú vagy katolikus közösségről van-e szó. A vallási megkülönböztetésen kívül társadalmi megkülönböztetéssel nem találkozunk. Mindnyájan egyenjogú tagjai voltak a közösségnek, illetve

egyenjogú alávetettjei Buda városának, majd az 1690-es évek második felétől kezdve a kamarai adminisztrációnak is.

A városi tanács következetes törekvése kezdettől fogva az volt — miként már 1690 előtt is —, hogy a tabáni rácokat mindenben a maga jurisdictiója alá vonja, illetve ott megtartsa. A rácok ugyanis a város szorításai alól időnként megpróbálták az Adminisztrációhoz menekülni. 1694-ben például panasszal fordultak ez utóbbihoz a városi tanács ellen, mert ez a rácok számára a Tabánban kiosztott házhelyek után magas taxát szedett a saját hasznára. Az Administratio, utalva arra, hogy a telekkönyv az ő dispositiója alatt van, s hogy a város eljárása a telekkönyvet is megkárosítja, megtiltotta a tanács további ilyen irányú tevékenységét, s elrendelte a jogtalanul beszedett taxa-pénzek visszafizetését a rácoknak, mondván, hogy ellenkező esetben a rácok ismét az Administratio protekcióját veszik igénybe.¹³⁶

Az Administratio már korábban is elismerte, hogy a tabáni rácok a város jurisdictiója és nem az Administratio felügyelete alatt állnak.¹³⁷ 1694-ben pedig a budai polgármesterválasztás után megparancsolta a tabáni rác bírának, hogy — mivel az itteni rácok „sub jurisdictione civili” élnek — Unger János Györgynek, az újonnan megválasztott polgármesternek minden köteles tiszteletet adjanak meg és neki mindenben engedelmességeskedjenek.¹³⁸

A tabáni rácoknak bizonyos mértékű önkormányzatuk volt, így pl. megvolt az a joguk, hogy külön a görög rítusúak és külön a katolikusok évente, általában május–júniusban, bírót és esküdteket választanak maguknak.¹³⁹ A választás a polgármester és a syndicus jelenlétében történt. A megválasztott bíró 100 forint évi fizetést is kapott. Az esküdtek (geschworne) — hármat-hármat választottak — fizetést nem kaptak, csak a portiótól voltak mentesek.¹⁴⁰ Volt mindkét rác közösségben tolmács és jegyző is.¹⁴¹ A bírók és esküdtek hatásköre eléggé korlátozott volt. Ők képviselték a rác községeket a városi tanács, a budai kamarai administratio és a bécsi hatóságok előtt. Végrehajtották a tanács rendelkezéseit, részt vettek az adó kivetésében és beszedésében, ügyeltek a Rácváros rendjére, s kisebb ügyekben bírósági feladatokat is elláttak. A beszedett büntetéspénzeket azonban évente befizették a városi tanácsnak.¹⁴² Hagyatéki ügyekben, nagyobb adóssági vagy bűnügyekben, városi polgárokkal vagy más városok lakóival való ügyekben azonban a városi tanács ítélkezett.¹⁴³ A rácok a tanács ítéletei ellen a kamarai adminisztrációhoz fellebezhettek.¹⁴⁴

Buda város közös terheinek viselésében a tabáni rácok is kötelesek voltak részt venni. Viselték a katonai terheket, a portiót, a katonaság ellátására nyújtott egyéb szolgáltatásokat (service) és a katonai beszállást, s fizették a kamarai adókat, a fogyasztási adót (accisa), a terménytizedet, a harmincadot, a telekkönyvi díjakat és az ezekkel együtt beszedett szőlőkilencedet (hegyvám).¹⁴⁵

A rácok számára kiadott 1690. augusztus 21-i privilégiumlevél, és ennek 1690. december 11-i megerősítése adómentességet ígért a

Magyarországon letelepedő rácok részére, és Buda városa is kapott 1689-től 1693-ig öt évi adómentességet, s ez vonatkozott a Tabánban letelepedett rácokra is. Azonban ez az adómentesség részleges volt, általában csak a közterhektől, illetve az ingatlanokra nehezedő terhektől való mentességet értették alatta, ez utóbbit is a telekadó és a tized kivételével, az ezektől való mentességet csak nagy küzdelmek árán sikerült biztosítani.¹⁴⁶ A fogyasztási adót és a harmincadot ez idő alatt is fizetni kellett. A Belgrádból menekült budai rác kereskedők 1693-ban panaszkodnak is, hogy még a hadseregnek szállított élelmiszerek és egyéb áruk után is követelik tőlük a harmincadot.¹⁴⁷ Ugyanebben az évben a kamarai administratio azzal fenyegeti meg Buda városát, hogy ha nem fizetik be haladéktalanul az accisát, a polgárok és a rácok pincéiből a bort executióval viszik el, a mészárosokat pedig megbüntetik.¹⁴⁸

1693-tól kezdve azonban az adómentesség megszűnt, s megkezdődött a kamarai és katonai terhek rendszeres fizetése. Mindez vonatkozott a rácokra is, s terheik a Buda városára eső terhekkel együtt növekedtek. Az 1693-ra kivetett 2382 fl adó 1696-ra már 3555 fl-ra emelkedett.¹⁴⁹ A rácokat azonban ezeken felül külön adók és szolgáltatások is terhelték. Fizetniök kellett 1690 óta a városnak évi 800 fl védelmi díjat (Schutzgeld), s a város 14 fertály szőlőjét ingyen kellett művelniök.¹⁵⁰ A városi tanács a jurisdictiója alatt élő rácokat jobbágyokként akarta kezelni, s a város tisztítását is velük végeztette. A rácok 1695-ös pusztarendelésének megghiúsítása, és utána a saját maga által bérbevett pusztának a rácok részére kilenced ellenében való átengedése kétségtelenné tette a városi tanács olyan irányú törekvését, hogy a rácokkal szemben a földesúr szerepét játssza.

Súlyosbítták a tabáni rácok helyzetét a katonaság, főként Frankenberg budai várparancsnok által rajtuk elkövetett erőszakosságok is. 1693. január 3-án a budai városi tanács panaszkodott az Administratiónál: Frankenberg nem akarja megérteni, hogy a rácok a város jurisdictiója alatt hagyattak, szabadon akar velük rendelkezni, katonasággal kényszeríti őket robotra, holott ettől a király mentesítette őket, bebörtönzéssel, ütlegeléssel fenyegeti őket, nem is beszélve más excessusokról. A katonák betörték a rácok házaiba, ettek-ittak, s fizetés helyett megverték őket; megverték a bírót is, a katolikus rácokat pedig a muskétások a templomból hajtották ki vasárnap robotra.¹⁵¹ Az Administratio az udvari kamarán és a haditanácson keresztül utasíttatta Frankenberget a város jogainak tiszteletben tartására.¹⁵² A város közbelépése nem járt tartós eredménnyel, mert 1696-ban ismét előfordult, hogy Frankenberg két rác bebörtönzésével újra beavatkozott a városnak a rácok fölött gyakorolt jurisdictiójába.¹⁵³

A katonaság kihágásaival szemben a városi tanács csak a kamarai administratio segítségével tudta — ideig-óráig — megvédeni a rácokat, akiket egyaránt sértettek a város földesúri törekvései és a katonaság garázdálkodásai. Szorongatott helyzetükben a királyhoz folyamodtak, és 1696. december 24-én sikerült is egy külön privilegiumlevelet kapniok.

A király elrendelte: 1. Annak érdekében, hogy a Tabánban lakó rácok ott megmaradhassanak, mint külvárosi polgárok (uti Cives Suburbani) a kamarai adminisztrációnak és a budai városi tanácsnak — uti alii Cives — legyenek alávetve. 2. A tőlük járó adót ezentúl ne a budai tanács szedje be és ne házanként, hanem a saját bíráik és tisztviselőik. 3. A városi tanács a bírákon és a tisztviselőiken keresztül érintkezzék velük. 4. Senki ne merészelje őket sújtani vagy tőlük bármit elvenni.¹⁵⁴ A privilégiumban biztosított új adószedési mód és a tabáni rácok önkormányzatának megerősítése világos és érthető. A következő években ezzel kapcsolatban nem is merült fel probléma.

Annál problematikusabb azonban a tabáni rácok feletti iurisdic-tio kérdése. A kettős alávetettség a rácok helyzetén volt hivatva könnyíteni, de mivel pontosan körülhatárolva nem volt, az eddigi helyzeten nemigen változtatott. Néhány hónap múlva az udvari kamara megmagyarázta ugyan, hogy miként érti ezt: a rácok a városi portióhoz hozzájárulnak, de egyébként *principaliter* a kamarai igazgatásnak vannak alávetve.¹⁵⁵

A város ragaszkodott a rácok feletti iurisdic-tióhoz. Ennek nemcsak a portio-teherhez való hozzájárulás volt az oka, hanem az is, hogy a városnak szüksége volt a rác szőlőmunkásokra. Ezért erélyesen megvédte a rácokat a Budáról való kitelepítés veszélyétől. 1697. március 4-én a budai kamarai adminisztratio ugyanis tudatta a „Gellérthegy alatt lakó rácokkal” a császár kívánságát, hogy a budai vár védelmi helyzetének megerősítése céljából a Budán lakó földművelő rácokat a Kunföldre (ad agrum Cumanum), a kereskedőket és az iparosokat pedig Pestre kell telepíteni. Az adminisztratio elrendelte, hogy a földművesek még Szent György napig költözzenek el, a többiek pedig menjenek át Pestre, ahol rendes helyet fognak nekik kijelölni, megtartják saját bíróikat és előljáróikat, és nem a pesti tanácstól, hanem a budai kamarai adminisztratiótól fognak függeni.¹⁵⁶ A rácok azonnal követeket küldtek az udvari kamarához, a budai városi tanács is közbelépett, és sikerült elérniök azt, hogy itt maradhattak azzal a feltétellel, hogy házaikat nem szabad a várhoz közel építeniük, s újabb rácoknak nem engedik meg Budán a letelepedést, hanem Pestre utasítják őket.¹⁵⁷

1697-ben a városi tanács megkísérelte mentesíteni a rácokat a bányatized alól, hivatkozván az 1696. december 24-i privilégiumra, hogy azok mint polgárok (als Burger) szerepelnek. Közbenjárása azonban eredménytelen volt.¹⁵⁸

Még ugyanebben az évben Bergassi János Károly erőszakoskodásai-val szemben is védelmezte a rácokat a városi tanács. Bergassi kikeresztelkedett török, majd császári kapitány volt.¹⁵⁹ 1696. június 1-én kapta meg a császártól „für eigenthumb” a Tabánban levő úgynevezett kis rácfürdőt (so genante kleine Räzen Bääd).¹⁶⁰ 1697 májusában nyolc katolikus rácnak a fürdő közelében levő házát erőszakkal elvette,¹⁶¹ s ezen felül még az is szándékában volt, hogy a Gellérthegyet is megszerezze magának. „Ezzel a város rácok fölötti iurisdic-tiójának is nagy kárára lenne — írta

a városi tanács 1697. június 25-én Kollonicsnak —, mert ezáltal sok rác házat befogna, kivonná őket a város jurisdictiója alól, a rácok házeit — mint az már meg is történt — fél-, harmad áron megvásárolná és gyanús személyekkel telepítené be. Már eddig is megtette, hogy luteránus törököt alkalmazott a fürdőjében, megteheti ezután is. Híre járt, hogy a rácoktól elvett házakat rácoknak mondott törökökkel népesíti be, ezek titkon török módra tartanak istentiszteletet. — A rácok panaszkodtak, hogy Bergassi azt híresztelte, hogy Budán hamarosan a „török hodzsát fogják hallani kiáltani”. Kérte a város, hogy ne szoríthassa őt háttérbe egy ilyen magánember.

A város érdekei ebben az ügyben megegyeztek a rácokéival. Van azonban a városi tanács emlékiratának egy pontja, amely világosságot derít arra, hogy a budai német polgárság milyen érzelmeikkel viseltetett azzal a rácsággal szemben, amely a jurisdictiója alatt élt, és amelynek munkájára a legteljesebb mértékben rá volt utalva. Azt írta ugyanis a tanács, hogy a jelen háborús időkben Buda elvesztése nagy kár lenne, s mivel a rácok egyszer itt vannak, egyszer ott, egyszer ellenségek, egyszer barátok, vallási tekintetből figyelembe kellene venni, hogy csak katolikusok jöhessenek ide. Az itt levő rácokat csak az áttérés reményében tűrik (die graeci nur sub spe conversionis geduldet werden).¹⁶²

A városi tanácsot vallási kérdés vezette a tabáni rác szabó céh privilégiuma ügyében is. 1699—1700-ban a budai német szabó céh és a tabáni rác szabó céh között viszálykodás támadt. A viszályt a városi tanács a két céh egyesítésére igyekezett felhasználni. A rác szabókat boltjaik bezárásával is igyekezett rávenni az egyesülésre, terve azonban nem sikerült.¹⁶³ „Közös céhben, közös istentiszteleteken vettek volna részt, s könnyen remélhető lett volna germanizálódásuk” — írta a tanács egy évvel később.¹⁶⁴ A városi tanács valószínűleg nem találta még eléggé érettnek az időt arra, hogy a vallási kérdést dűlőre vigye, s bizonyára azt is figyelembe vette, hogy ez az óhitű rácok nagy része elköltözésének a veszélyét is magában rejti. Erőszakos áttértésnek pedig a rácoknak adott privilégiumok is útját állták.

Az 1696-ban homályosan megfogalmazott privilégiumlevél értelmezése körül a jurisdictio kérdésén kívül is támadt vita. A vitában, mely a tabáni rácok és a budai tanács között folyt, a rácokkal kapcsolatos összes fontos kérdések felmerültek.

1701 februárjában a tabáni rácok nevében Domitsch István és Lazarewitsch Emanuel beadvánnyal fordult az udvari kamarához.¹⁶⁵ Beadványukban elpanaszolták, hogy az 1696. évi privilégium ellenére a budai tanács elnyomja a tabáni rácokat. Igen nagy mennyiségű portiót és más rendes terhet vet ki rájuk: 1699-ben 4000, 1701-ben 3200 forintot. De ennél is súlyosabban érintette őket az, hogy évente 800 forintot kellett fizetniük védelmi díj gyanánt. Már hét éve fizetik a 800 forintot, korábban három évig 500 vagy 300 forintot fizettek, teljesen a tanács tetszése szerint. Hogy ezt milyen alapon kérik tőlük, nem tudják. Más okot nem tudnak felhozni, mint a „sic volo, sic jubeo”-t, hiszen privilé-

giumukban világosan olvasható, hogy „... nec Civitatis Superiores, aut ullus alius, eos affligere, seu quidquam ab ipsis extorquere praesumat”. Nem értik, hogy miért Schutzgeld ez, mikor ők nem tudnak más védelemről és protekcióról, mint amit az ő kérésükre az udvari kamara által kiadott privilégium tartalmaz. Ebben nemcsak a budai Rácvárosban való tartózkodást jelölték meg, hanem azt is, hogy ők mint más polgárok (ut alii Cives) a budai kamarai adminisztrációnak és a budai városi tanácsnak vannak alávetve. Ebből ellentmondás nélkül következik az, hogy a fizetendő adók és egyebek terhét a többi polgárral közösen kell viselniük. S mivel a budai német polgárságot sem terhelik meg külön védelmi díjjal, s a rációkhoz képest a portiójuk is kevesebb, tehát a rációktól sem követelhető a Schutzgeld, mert ez meghaladja erejüket. S ezt nevezik védelmi díjnak. A budai tanács a városi szőlőkben a tőlük korábban is „imperiose” követelt robot helyett évi 200 forint készpénz kifizetését kívánta, s ezt fizették is. Tehát a tanács ahelyett, hogy a privilégium szerint „uti alii cives” ismerné el őket, rosszabbul bánik velük, mint a jobbágyokkal vagy a rabszolgákkal. A rációknak saját munkájuk felretételével kellett a városi szőlőkben dolgozni, vagy később az ott folyó munkához a saját zsebükből pénzt kölcsönözni. — A következő panaszpontjuk a telekkönyv ellen szól. Az általuk korábban is bírt és Buda visszafoglalása után nagy fáradtsággal és munkával művelt állapotba hozott szántókat, amelyek után ők a császári kincstárnak a tizedet évente teljes mértékben lefizették, tőlük elvették, s részben a budai principálisoknak, részben a budai német polgároknak osztották ki, akik saját hasznukra évi bérért ezeket a rációknak adták árendába. Ezenkívül az utcák és utak tisztogatását is velük végeztetik. A Tabánban dolgozó nem tabáni kézműveseket a rác iparosokhoz hasonló adófizetésre nem kötelezik. — Panaszkodtak amiatt is, hogy a császár által a rációknak adott céhprivilégiumokat is vitássá teszi a városi tanács azzal a makacs intentióval, hogy azokat megsemmisítse, kenyerüket elvegye, s a rációkat az útból eltávolítsa. — A rációkat a folyamatos tűzifabeszerezésekkor oktalantul az őrséggel zaklatták,¹⁶⁶ embertelenül bántak velük, s még tőlük szedik a védelmi díjat. — A védelmi díj és a szőlőművelési díj (Weinbau-geld) a sok év alatt 7200 forintot tett már ki, ezt most visszakövetelik a tanácstól. Felét felajánlják „alattvalói devotio”-ból az udvari kamara Taxamtjának, felét pedig maguknak kérik.

Az udvari kamara ezt a panasziratot kivizsgálás céljából 1701. február 10-én leküldte a budai kamarai adminisztrációnak,¹⁶⁷ s az február 17-én a városhoz továbbította részletes jelentéstétel végett.¹⁶⁸ A tanács március 23-án válaszolt a adminisztrációnak. A rációk az administratio tudtával vették a város jurisdictiója alá, és fizettek ezért a város közös költségeinek fedezésére évi 800 forint védelmi díjat. A rációk azt állítják, hogy ők is olyanok, mint a többi polgárok. A rációk is élvezték az adómentes éveket, utána a portiót kezdetben házanként szedték, amikor azonban a facultasok szerint csinálták a kivetést, akkor megkapták a privilégiumot, hogy őket nem

házaiként kell megterhelni, hanem egy arányos összeget fizetnek. A portio nagysága a császár kivetésétől függ, nem a város szabja meg annak az összegét, még soha nem történt meg, hogy a rácok többet fizettek volna. Ha a tanács a rácokat elnyomja, miért nem mentek el a parancs szerint a Kunföldre, miért szaladgáltak annyit ittmaradásukért? A rácok bírják a legjobb budai földeket, legelőket, szőlőket, ezeket előnyösen tudják hasznosítani. Minden pénz náluk folyik össze, saját kézműveseik vannak, a németek tőlük semmit sem keresnek, élelmiszereket adnak el, állandóan mérik a bort az utasoknak, mesterien tudnak eladni, ha saját termésük nem elég, vesznek hozzá. Ezáltal a polgárnak a saját termése a nyakán marad. A rác szőlőjét saját maga műveli, megelégszik kenyérrrel, hagymával és babbal, a polgárnak viszont napszámot kell fogadnia. Ezért a rác a borát olcsóbban adhatja, a polgár bora eladhatatlan. A rácok Törökországgal kereskednek, oda hordják a pénzt. Jogos tehát, hogy nekik „secundum proportionem” többet vessenek ki a portióból, mert aki sokat bír, többet elviselhet. A legújabb összeírás azt mutatja, hogy bírójuk a községtől 4576 forintot követelt be, holott a város csak 3021 forintot vetett ki. — Ami a védelmi díjat illeti, s azt, hogy a rácok „uti alii cives subjecti sunt”, ez a rácokkal kapcsolatban nevetségesnek látszik — írta a városi tanács. Hogy ezt a csavargó és állandótlan, hol itt, hol ott levő népet valódi polgároknak ismerjék el, és a német polgárság mellé emeljék fel, az a császári érdekekkel is ellenkeznek. A rácok ugyanis belgrádi, konstantinápolyi és más helyeken lakó rácokkal és törökökkel vannak összeköttetésben (társaságban) és kereskednek velük. S ha a tanács a rácokat is részesítené a polgárságnak adományozott vám- és harmincadmentességben, akkor a törököket is segítené. A tanács a lehetőség szerint mindig védte a rácokat. Az adminisztratio is tudja, hogy a katonai átvonulásoktól megkíméltettek, nem szenvedtek bekvártélyozást, forspontot sem állítottak. Míg a polgárságot a katonaság a házaiból kítúrta, addig a rácok kunyhóikban zaklatás nélkül éltek. Mindent a polgároknak kell viselni, mellettük a rácok „Freyherrek”. — A város 14 fertály szőlőjét a rácok kezdetben ingyen művelték, kb. 4 évvel ezelőtt maguk ajánlották, hogy inkább pénzt adnak. Nem tekintve, hogy a szőlőművelés többbe kerül, a tanács mégis hozzájárult a 200 forint fizetéséhez. A többit a városi pénztárból fizetik, hogy a rácokon könnyítsenek, s azok a rácok, akik a török idők alatt ingyen vagy 23 afferl-ért egész nap dolgoztak, most 6—7 garas napszámmal sincsenek megelégedve, ennyi pénzért alig, s nem is mindig lehet őket megkapni. Mindenből ki akarják magukat vonni, holott az országban a földesurak sokkal több robotot követelnek, s ha az összeírás alapján kiszámítanák, egy rácra alig egy óra jutna, amit a közjónak teljesített. Ez nagy robot? — A városi tanács helyesli a telekkönyvnek azt a törekvését, hogy a földeket a házakhoz arányosítva osztja ki, s hogy a rácoknak kijebb jelöl ki földet. A rácok 5 garas értékű kunyhói és a polgárság 100 vagy 1000 forinton épített házai közt igen nagy különbségek vannak. A rácok itt is, a törököknél is otthon vannak. A német polgárok akkor is itt maradnak,

ha jön az ellenség, s ha egy német elveszti a házát, egész substantiája oda van. A schismatikuskok inkább a törökökkel tartanak, mint a keresztényekkel. Ezért nem baj, ha a rác subarendatitius, hiszen egész Magyarországon az a szokás, hogy a tized a császáré, a kilenced a földesúré. S a rác szabadon választhat, hogy a polgároktól a földet bérbe veszi-e, vagy sem. De a rác már úgy van teremtve, hogy senkit se kérdez, hanem ekéjével tetszése szerint nekiesik a földnek, s használja. Tavaly is a földkiosztás után a határjeleket kihúzkodták, és a felosztást újra kellett csinálni. Nagy igazságtalanságnak tartják a rácok — írja a tanács —, hogy őket a város tisztogatására befogják. Panaszkodnak, pedig ők a török idők alatt többet dolgoztak a közjóért, mint most. — Igazságtalan az a panasz, hogy a tanács a rácokat céhprivilegiumaikban megbántani akarná. A rác szabó céh most is létezik. — A tűzifa miatti panaszra azt válaszolta a tanács, hogy ez nem az ő, hanem a katonaság excessusa volt. A városi tanács végül figyelmeztette az administratiót, hogy a Bécsbe küldött Domicst és Lazarovicst a patriarcha is támogatja, s hogy végső céljuk az, hogy mindenkitől függetlenek legyenek. S végül, nyilvánvalóan nem komoly szándékkal, csak a rácok panaszai okozta első felháborodásában — kéri, hogy a budai schismaticus rácokat Hansabég vidékére telepítsék át.

A budai kamarai administratio a városi tanács választ 1701. március 26-án megjegyzés nélkül továbbította az udvari kamarának. Csak néhány hét múlva jelenti egy másik üggyel kapcsolatban, hogy a rácoknak a terheik miatti panaszkodásra „az igazat megvallva volt is néhány okuk”.¹⁶⁹

Az udvari kamara 1701. június 20-án foglalt állást a rácok és a tanács vitájában.¹⁷⁰ Megbotránkozással vette tudomásul, hogy a városi tanács vélt jogának bizonygatása közben e terület földesurának nevezte magát, s hogy az administratio is annak tartja. Pedig a királyi városokban a király a földesúr, védelmi díjat is csak a király részére lehetne követeini. Hogy a város összeszedje magát, néhány évig engedményeket tettek, a Schutzgeld is ennek egyik módja volt. Egyetlen mentés, hogy a befolyt összeget közcélokra költötték. — A Weinbau-geld fizettetése sem indokolt, mert a rácok egyáltalán nem kötelesek robotot szolgáltatni. Az administratio intse a tanácsot, hogy a Schutzgeld és a Weinbau-geld szedésétől a jövőben tartózkodják. A rácokat semmiféle címen és néven külön megterhelni nem szabad, az adózásban és a közös terhekben a többi polgárokkal egyenlő arányban vesznek részt, s a számukra 1696-ban biztosított privilegiumokat meg kell tartani. Az a tény, hogy ők élénk kereskedelmet folytatnak, nem büntetésre, hanem támogatásra méltó, minthogy ezáltal a vám- és harmincadjövedelem növekszik. — Nem engedélyezhető, hogy a rácokat a városi közterületek tisztogatására felhasználják, mintha ők a város rabszolgái és foglyai lennének. — Méltányos, hogy azok a polgárok és kézművesek, akik a Rácvárosban űzik iparukat, de nem rác származásúak, hozzájáruljanak a Rácvárosra kivetett adóhoz. — A kamara megparancsolta az administratióknak,

hogy a rácoknak adjon földet, legalább fele akkorát, mint a német polgároknak. Vegye védelmébe a rácokat mint a király alattvalóit és budai conciviseket a tanács indokolatlan túlkapásai ellen, hogy az adó ne terhelje őket túlzottan, s hogy a saját bíráik ne csapják be őket. Domicsot és Lazarevicset, a tabáni rácok követőit pedig azzal bocsátotta haza az udvari kamara, hogy ezentúl a tabáni rácok az élvezendő kamarai protekcióért évi 300 forintot fizessenek az adminisztrációnak.

Ez utóbbi 1701. augusztus 3-án értesítette a budai tanácsot az udvari kamara döntéséről,¹⁷¹ s ugyanaznap még két rendeletet adott ki. Az egyiket a budai telekkönyvi hivatalnak a földek kiosztásáról, ebben kimondja, hogy „minden rác, aki földet kap, kötelezze magát, hogy kitart mellette”, s hogy mindazoknak, akik jelentkeznek, 1 és 1/2 hold szántót mérjenek ki a budai határban.¹⁷² A másik rendeletet pedig, amely a rácok új Schutzgeldjéről, a július 1. óta esedékes 300 forint behajtásáról intézkedik, a budai Einnehmeramtnak küldte meg.¹⁷³

Ezzel a tabáni rácok számára nem éppen kedvező fordulattal zárult hát a nagy vita, mely egyik részről sem volt mentes az alaptalan vádaskodásoktól. A két vitatkozó fél érvelése és az udvari kamara döntése — egymás mellé állítva — híven tükrözi egyrészt a tabáni rácok helyzetét, másrészt a rácok kérdésében kialakult álláspontokat, s a különféle érdekek összeütközését.

Alig zárult le a rácok és a tanács vitája, az előbbieknak újabb okuk támadt a panaszkodásra — a katonaság miatt. Pferershoven budai várparancsnok megtiltott nekik mindenféle építkezést, még a javításokat is, s az udvari kamara intenciója ellenére a várbástyák fűvetlenítését ingyen robotban végeztette velük.¹⁷³ 1701 júniusában 482 napszámot kellett teljesíteniök. A várparancsnok a tabáni rácokat criminalis ügyekben — a királyi városok részére járó ius gladii nagy sérelmére — a városi hatóságtól elragadta és saját jurisdictiója alá vonta azzal az indoklással, hogy a határszéleken a rácok a katonai parancsnokoknak vannak alárendelve. Az administratio védelmére kelt a rácoknak, s bizonygatta, hogy különbséget kell tenni a határvidéken és a Budán lakó rácok között. Az előbbiek a nagyon sérelmezett contributio és egyéb szolgáltatások megkerülése végett a katonaság protekciója alá adták magukat — végső romlására Bács megyének. A tabáni rácok azonban mint concivisek tökéletesen függetlenek a katonaságtól. Végül az administratio arra kéri az udvari kamarát, hogy a katonaság beavatkozási kísérletét akadályozza meg, hogy a rácok a kamarai védelem alatt nyugodtan megmaradhassanak, s ne kényszerüljenek innen elmenni.¹⁷⁵

A katonaság túlkapásai és törekvései ellen a kamara megvédte a tabáni rácokat. A kamarai védelmet azonban nem sokáig élvezték a rácok. 1703-ban Buda városa királyi privilégiumlevelet kapott, melynek értelmében a város visszakapta szabad királyi városi rangját, s amely szerint a város törvényhatóságának hatalma alá tartoznak ezentúl „a polgárok, lakosok és jövevények egyenként és összesen, mindazok, akik ott mester-ségből, művészetből, kereskedésből vagy polgári telkükből élnek, akár

nemesek, akár nemtelenek, és bárminő nemzetiségűek". S a privilégiumlevél kimondja, hogy a rácok csak a város oltalmába vehetők fel, s hogy a polgárok közé csak római katolikus vallású személy vehető fel.¹⁷⁶ A privilégiumlevél 1705-ben érvénybe lépett, s a tabáni rácok számára új helyzetet teremtett; de ennek vizsgálata már túlmenne tanulmányunk keretein.

*

Pesten a megtelepedő rácok a budaitól lényegesen eltérő helyzetet találtak. Nemcsak azért, mert — Pestnek nem lévén külvárosa — a rácoknak is megengedte a kamarai administratio a város falain belül való letelepedést, hanem főként azért, mert megfelelő feltételek — mesteriség, kereskedés, ingatlan — birtokában a polgári jogokban is részesítették őket, közülük igen sokat felvettek a polgárság soraiba, s ennek a felvételnek — legalábbis az általunk tárgyalt időszakban — nem volt vallási akadály. 1692-ben a pesti bíróválasztáskor az egész polgárságot a szokott helyen összegyűjtötték és a szavazatokat a német, magyar és rác nemzetől beszédtek (die Vota von solchen als teutschen, ungarischen und razischen nation ordentlich einsamben).¹⁷⁷ A legtöbb szavazatot Heinrich Herold kapta, 37-et, ebből 21-et a rácok adtak le rá.¹⁷⁸ Az öt megválasztott tanácsnok közt volt egy rác is: Wesselini Mihály; a fertálmesterek közé a rácok közül Mitrovitz Józsefet választották, a magyar és német szószóló mellé rác szószólónak (Vormunder) Raab Mihályt.¹⁷⁹

A Pesten letelepedő rácok tehát új lakóhelyükön olyan feltétellel kezdhették meg életüket, amit a budai rácoknak évtizedes küzdelem után sem sikerült elérniük. Pest ennek ellenére sem vonzott magához olyan nagy számú rácot, vagy akár más telepést. Ennek oka a két város különböző helyzetében rejlik. Buda a felszabadító háborúk alatt éppúgy romhalmazzá vált, mint Pest, a felszabadulás után azonban azonnal az újszerzeményi területek igazgatási központja és egyúttal katonai erősség is lett. A központi helyzet, a bővebben adódó munkaalkalmak, a piaclehetőség, valamint a török idők alatt is művelt, hőven termő szőlők vonzották a telepeseket. Az administratio Budán a jobbakat telepítette le, Pestre csak az jutott, akinek Budán nem adtak házat, vagy aki mindenáron ide akart jönni. Pest szegény város volt, határa pusztaság, melynek termővé tétele nemzedékek feladata. Ami hajdan nagyra tette, a kereskedelem, most az országos pusztulás következtében — forgalom hiányában — pangott. Az ide telepedő új lakosokat nem várták gazdag lehetőségek, de mégis városba jöttek, fallal és bizonyos kiváltságokkal védett városba, melynek lakói nem földesúri megkötöttségek között élnek, hanem a kamara közvetlen igazgatása alatt. S a régi szabad királyi városi rang elnyerésének a lehetősége kárpótolhatta a kezdeti nyomorúságért a jövőjére gondoló új lakót.

A török uralom alatt Pesten élt és a felszabadító háborúkat is átvészelő néhány rác mellé évente újabb és újabb rác családok költöztek

Pestre. Az 1690-ben Belgrádból elmenekült rácokból csoportos letelepítés Pesten nem történt, ezek közül az első években csak néhányan kerültek ide, egyéni vállalkozásból.¹⁸⁰ Nagyobb tömegű egységes letelepedés valahol Pest mellett történt, de ezek nem rácok voltak, hanem görögkeleti vallású menekült cigányok (Razische Zickeyner, vulgo das Faraische Volckh), akiket a kamarai administratio Popovich Metrophanus budai rác püspök felügyelete alá utalt.¹⁸¹ A letelepítés pontos helyét nem tudjuk, de közel lehetett Pesthez, és a pestiek ezt a telephelyet Razisches Feldnek nevezték.¹⁸²

A rác betelepülés ütemének a megállapítására két forrás áll rendelkezésünkre, az egyik a Polgárkönyv, a másik a budai kamarai administratio telekhivatala által vezetett pesti Gewöhrprotocoll.¹⁸³ Egyikből sem remélhetők megbízhatóan teljes adatok, hiszen nem minden betelepődőt vettek fel polgárnak, s nem minden új lakos váltotta ki a teleklevelét. Más forrás híján meg kell elégednünk ezekkel, mert a belőlük nyert adatok legalább valamilyen alapot adnak a betelepülés körülményeinek tisztázásához.

	A polgárkönyvben szereplő rácok száma ¹⁸⁴	Teleklevéllal rendelkező rácok száma
1687	4	2
1688	—	1
1689	4	—
1690	3	—
1691	3	—
1692	12	12
1693	8	1
1694	20	—
1695	1	—
1696	6	—
	<hr/> 61	<hr/> 16

Tehát nagyobb arányú betelepedés 1692 után történt, de évenként igen változó arányban. A betelepülők között óhitűek és katolikusok egyaránt voltak. A 61 felvett rác polgár közül 14-nél megjelölték, hogy katolikus. Legnagyobb számban az iparosok voltak, 22-en, gazdálkodók 10-en, napszámosok 9-en, kereskedők 4-en, katonák és nők 2—2-en, fuvaros, halász és hajós pedig 1—1 volt. Kilencnek a foglalkozását nem jelölték meg. A betelepődők származáshelyére semmi adatunk nincsen.

A fenti adatok csak a rác polgárookra vonatkoznak. Olyan összeírás, mely Pest város egészéről készült volna, s a város összes lakóiról tartalmazna adatokat, csak egy maradt ránk, 1696-ból.¹⁸⁵ Ez az összeírás a háztulajdonosok neveinek sorrendjében közöl adatokat a város lakos-

ságáról. Az összeírásban 55 rác háztulajdonos szerepel (köztük 13 a katolikus); foglalkozási megoszlásuk a következő:

20 iparos (38%)	4 kereskedő	(7%)
8 szűcs	8 gazdálkodó	(14%)
3 szabó	7 napszámos	} (25%)
2 lakatos	7 hajós	
2 ács	3 szegény	} (16%)
2 szappanfőző	3 foglalkozás nélküli	
1 aranyműves		
1 posztókészítő	2 katona	
1 gombkötő	1 pásztor	

Mindezek nagyon szegényen éltek. Például a szűcsök közül az egyiknél megjegyzik, hogy alig él meg a mesterségéből, egy másiknál pedig, hogy nem gyakorolja az iparát, hanem szőlőjéből él és bort mér. Egyébként mezőgazdasággal nemcsak gazdálkodók foglalkoztak. 4 iparosnak, 1 kereskedőnek, 2 napszámosnak, 1 hajósnak és 1 katonának szántója is volt a pesti határban. S egy másik forrásból tudjuk, hogy 20 pesti rác a budai hegyekben is bírt szőlőt,¹⁸⁶ egy pesti rácnak pedig a csepeli szőlőhegyen volt szőleje. — Lakásviszonyaik nagyon szegényesek voltak. Volt, aki földalatti kunyhóban (tuguria sub terra) lakott; volt, aki romos házban, amelynek építéséhez ekkor kezdtek hozzá; hatan viszont régi török házban laktak. A rácoknak csaknem 50%-a egyetlen szobából álló házban húzódott meg, ötnek volt 3, és egynek 5 szobás háza. Ez az egy, Bobics János katolikus rác szűcs különösen gazdag volt. Mestersége évi 200 forint jövedelmet hozott, bort is mért, lakót is tartott, mégpedig egy szappanfőzőt, aki 20 forintot fizetett évente. Három szabó, egy szappanfőző és egy szűcs a piactéren bírt üzletet. Huszonöten lakót is tartottak a házukban. Ezek a lakók leginkább napszámosok voltak, évi 2—3 forint lakbért fizettek általában. Az összeírás nem közli a lakók neveit, de egy részük feltehetőleg rác volt.

A pesti rácok a város déli részén laktak, házaik azonban nem alkottak olyan zárt egységet, mint a Tabánban a budai rácoké. Magyarokkal és németekkel vegyest laktak azokban a házakban, amelyeket az administratio nekik kijelölt és általában ingyen átengedett. A legtöbb rác ház a ma is meglévő pesti ráctemplom környékén volt, a Lipót utcában, Vízikapu utcában, Duna utcában és a Felső pálos utcában.¹⁸⁷

Az 1696-os összeírás szerint a városban 230 ház volt. Ezek a különféle nemzetiségű lakosok között a következőképpen oszlottak meg:¹⁸⁸

német	107	47%
magyar	52	22,5%
rác	55	25%
szlovák.....	4	1,5%
egyéb	12	5%

A rácok számának a szaporodását a főként németekből álló pesti tanács nem nézte jó szemmel. Az első nyílt tiltakozásra az okot a rácok templomépítkezési ügye szolgáltatta. A pesti rácok 1695. április 7-én kérelmezték a császártól, hogy a török uralom alatt is általuk bírt, s most pusztán és az ellenségtől lerombolva álló templomukat ismét felépíthessék,¹⁸⁹ hogy istentiszteleteiket a régi szokás szerint megtarthassák. A pesti tanács, értesülve a rácok szándékáról, az udvari kamarához fordult. Elpanaszolta, hogy a város tele van mindenféle kálvinistákkal, rácokkal, törökökkel, s ezeknek a száma állandóan növekszik a német és a magyar polgárság rovására. S a budai kamarai administratio, melynek feladata lenne a német nemzet támogatása, nemcsak házakat ad el ezeknek az embereknek a tanács tudta nélkül és nemcsak olyan liberális ezekkel a rácokkal, hogy ahová ezek mutatnak, azt átengedi nekik, hanem még istentiszteleti helyet is engedélyezett nekik a városban. Mindebből feltételezhetően az következik, hogy ebből a városból idővel rác város lesz, s a magyar és a német polgárokat majd elűzik. S az a nép teszi ezt, amelyről köztudomású (welt und landkündig), hogy semmit sem épít, egy rossz lyukban húzza meg magát a föld alatt, s ez nemcsak dísztelenség, hanem ezzel is a német és a magyar polgárságot terhelik, mert a beszállásolt katonaság nem bírja ki ezeket a lyukakat és máshová száll. Csak a kereskedésen és az üzletelésen jár az eszük, akárcsak a zsidóknak.¹⁹⁰ A városi tanács tiltakozása és panasza azonban hiábavaló volt, a kamarai administratio engedélyezte a rácoknak a templomépítést.¹⁹¹

Egy év múlva a tanácsnak ismét alkalma nyílt a rácok ügyében tiltakozásra. Az okot ekkor az adta meg, hogy Csernovics patriarcha, mivel a szentendrei nagy tűzvész alkalmával háza és javai elégték, az udvari kamarához és a budai kamarai administratióhoz fordult, hogy neki Pesten egy házat asszignáljanak, vagy pedig engedélyezzék, hogy a városon kívül, — a mai Józsefvárosban levő — Illés kútjánál (Illyna Voda) egy házacskát (domuncula) építsen.¹⁹² Minden valószínűség szerint ez az a terület, amelyet Heuszler Donát 1695. augusztus 29-én kért az administratiótól, s amelyen állítólag régen királyi kéjlak vagy vadászház (Lust oder Jagdhaus) állott, s a romjai (alte gemäuer) még ekkor is megvoltak.¹⁹³ E területért mint bővizű helyért Pest városa is folyamodott, s 1696. április 15-én neki az udvari kamara használatra át is engedte.¹⁹⁴ Éppen ezért a pesti tanács 1696. november 28-án tiltakozott az administratióval az ellen, hogy ezt a helyet Csernovicsnak átengedjék, s felhasználta az alkalmat egy nagy rácellenes kirohanásra.

Ismeretes — írták —, hogy a patriarcha nemcsak a polgári terhektől akar mentesülni, hanem a város jurisdictiójába is bele akar majd avatkozni, és a rác polgárok hajlamosabbak lesznek majd az ő parancsának engedelmeskedni, mint a városi tanácsnak. Nemcsak az a féltő, hogy ebből viszálykodás keletkezik, hanem hogy mivel a patriarchának nagy kísérete van, ennek tagjai is törekedni fognak a városba való bejutásra, s éberan figyelni fogják, hol vehetnének házat és a 273 polgári házhely nagy részét megvásárolnák. Pénzüik révén elérték, hogy a városi tanács tiltakozása

ellenére nemcsak hogy templomot építettek, hanem már 74 házat is bírnak. Kéri az administratiót, vegye elejét annak, hogy Pest város belső élete teljesen korrumpálódjék, s akadályozzák meg a rácok további letelepedését. Ha pedig a patriarchának és kíséretének mégis a pesti oldalon kellene megtelepednie, azt ajánlják, hogy a városon kívül — ahol a jelek szerint egy külváros volt ; pincék és alapfalak találhatóak most is — telepítsék le őket azzal a fenntartással, hogy a város jurisdiktiója és protectiója alatt maradnak, s a városnak segítenek a közterhek viselésében.¹⁹⁵

Csernovics nem kapott engedélyt az Illés kútja körüli építkezéshez, bent a városban azonban sikerült neki házat szereznie, s a vételhez az administratio engedélyét is elnyernie.¹⁹⁶ Ez a ház (No 129) a mai Váci utcában állt. Csernovics nem lakott állandóan benne, csak az egyik kalugyere, Veczeli Mihály.¹⁹⁷ A házat 1699. november 11-én eladta 200 forintért Lakatos Péter pesti rác polgárnak.¹⁹⁸

Mind Csernovics pesti házvételi ügye, mind a pesti rác külváros alapításának a gondolata a budai rác iparosok és kereskedők tervezett Pestre telepítésével volt összefüggésben.¹⁹⁹ S mivel ez a terv nem valósult meg, a rácok maradhattak a Tabánban, egyelőre a külváros kérdése is lekerült a napirendről, s Csernovicsnak sem volt többé fontos a pesti ház birtoklása.

1697-ben a kitelepítés helyett megszigorították a rácok további letelepedését Budán. A városba törekvő rácok ezután Pesten igyekeztek letelepedni. A tanács ugyan iparkodott megakadályozni a rácok további térhódítását, de a telekkönyv a kamarai administratio kezében lévén, a telkek és házak kiosztásába nem volt beleszólása. A tanácsból viszont kiszorították az óhítú rácokat. Az 1690-es évek második felében csak egy rác tanácsnokról hallunk, Biankovicz Jánosról, de az is katolikus.²⁰⁰ Újabb rác polgárokat is abban a reményben vettek fel, hogy hamarosan áttérnek katolikus vallásra. 1697-től 1702-ig 56 rác polgárt vettek fel.²⁰¹

A pesti új rác lakosok származáshelyére, illetve korábbi tartózkodási helyére néhány esetben tudunk következtetni. Becskerekí Osztója (1697), Csongrádi Sztanisa (1697), Csanádi Gábor (1697), Fehérvári Stanisa (1697), Komáromi Raz Trifo (1702), Lippai Jakab (1702), Zombori Szűcs János (1702) nevükben hordozzák előző tartózkodási helyüket. Horvátországból jött a polgárkönyv szerint 1700-ban Orschoviz Antal ; Deanoviz Simon pedig 1701-ben Erdélyből. Mihaloviz Mátyás rác szabó 1699-ben Belgrádból,²⁰² Christophorus Nicasetia kereskedő pedig Dalmáciából.²⁰³

Az újonnan letelepülők foglalkozására a polgárkönyvben találunk adatokat. 1697-től 1701-ig betelepedett 13 kereskedő, 6 napszámos, 5 iparos (szabó, szappanfőző, ács, paplankészítő). Tíznek a foglalkozását nem tüntették fel. Figyelemre méltó a nagyszámú rác kereskedő betelepítése. 1703-ban az összeírt 26 pesti kereskedő közül 15 rác volt.²⁰⁴ Ezek az adatok a pesti kereskedelmi élet fellendülésére utalnak ugyan, de a város fejlődésére ekkor még nem ez volt a jellemző. Ugyanis a

kereskedők és iparosok igen nagy százaléka foglalkozott föld- és szőlőműveléssel is, és ebben az időben a kereskedőknél és iparosoknál sokkal nagyobb számban telepedtek le Pesten magyar és rác parasztok, akik vagy a saját földjeiken és szőlőikben dolgoztak, vagy napszámosként a pesti polgárok földjeit művelték. Ők kezdték el 1698-ban Kőbányán is a szőlők telepítését.²⁰⁵

A betelepülők nagy részének azonban már ház sem jutott, bár a házak száma 1696-tól 1702-ig 230-ról 342-re emelkedett.²⁰⁶ 1702-ben 34 ház nélküli lakót (incola) vettek fel polgárnak, s ezeknek nagy része (20) rác volt, foglalkozása pedig paraszt, napszámos. Ezeken kívül igen nagy számban éltek Pesten nem polgár lakók is, ezeket azonban az összeírásokban nem tüntették fel. Neveikkel — magyarok és rácok — egyre-másra találkozunk a tanácsülési jegyzőkönyvekben. Ezek számára akart a városi tanács 1699-ben Pesten külvárost alapítani, azonban ez a terv a kamarai adminisztráció akadékoskodásai miatt meghiúsult.²⁰⁷ Mindezeket figyelembe véve hihetővé válik a városi tanácsnak az az 1701-ből való megjegyzése, hogy Pest városa: „in mehristen theil mit ungarischen und razischen . . . bewohnt ist.”²⁰⁸

Pest városának ilyen irányú fejlődését azonban megakasztotta a Rákóczi-szabadságharc kitörése. A kuruc párti magyarok nagy része elköltözött a városból, az itt maradt németeknek és rácoknak az ostromlott s közben állandóan pusztuló város kevés életlehetőséget adott. A pesti rácok számára pedig a Pest városának 1703-ban adott²⁰⁹ és 1705-ben életbe lépett privilégium a budai rácokéval azonos helyzetet teremtett. A városi életbe való teljes jogú beilleszkedésnek az 1690-es évek első felében számukra megcsillantott lehetősége 1703-ban szertefoszlott. Ők elvesztették azt, amiért a budaiak évekig sikertelenül harcoltak.

J E G Y Z E T E K

¹ *Fekete Lajos*, Budapest a törökkorban. Bp. 1944, 129.

² *Fekete i. m.* 164, 169. Az adatokat a bácsi pravoszláv püspökség naptárából közli (Kalendar szrpszke pravoszlavne eparchije Bacska za god. 1942. 39.). — *Dusan J. Popović*, Šzrbí u Budimu od 1690 do 1740. Beograd 1952, 13. 1628-ban Budának „bogohranimi grad” (Isten által védett város) elnevezése is püspöki székhelyre utal.

³ *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford. Karácson Imre. Bp. 1904, 245. — Pesten is volt görögkeleti pap a török idők alatt, mert Rác János pesti szabó szülei — mint egy 1700-ból való tanúvallomásból tudjuk — „in Pest noch bey türkens Zeitten dem alten Glauben nach ritus graeciae offentlich getrauet worden”. Pesti Lt. Correspondenzbuch (továbbiakban CB) I. 136.

⁴ *Fekete i. m.* 155 — Rácok alatt az itt élő délszlávokat értjük.

⁵ A Tabán nevére vonatkozólag, *Fekete i. m.* 94–95.: a törökök az ott elhelyezkedő cserzőműhelyekről Debágháne-nak, Tabakháne-nak (cserző-telepnek) nevezték. A törökök közt élő balkáni szlávok ezt a nevet Tabahan-nak, később a magyarok Tabánnak mondták.

⁶ *Evlia Cselebi* i. m. I. 244–246. Adatai azonban a számszerűség szempontjából erős kritikára szorulnak.

⁷ *Dvihally Anna Mária*, A budai szőlőművelés története. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 4. — Bp. 1932, 23.

⁸ OL. — Budai kamarai administratio Lt. (továbbiakban KA.) Memorialien und Anbringen B. 280.: „wür zu Türckhens Zeiten schon mit eigenthumblichen Häusern, Weingärten, und äkhern versehen gewesen.“ — Memorialien und Anbringen R. 69.

⁹ OL. — KA. Hofbefehle, 1700. dec. 30. No. 11. Achmet Schay pesti aga budai szőlőjéről. — *Evlia Cselebi* i. m. I. 260. „Különösség azonban abban van, hogy a város szőlői szemközt a budai oldalon Kile mezejénél (Kelenföld) vannak.“

¹⁰ *Beliczky János*, 100 év a pesti határ életéből, 1663. tájától 1756. tájáig. — *Klny. a Tanulmányok Budapest múltjából* IV. kötetéből. Bp. 1936. 12.

¹¹ *Fekete Lajos* i. m. 173–174.

¹² *Fekete Lajos* i. m. 162.

¹³ *Bánrévy György*, Első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Bp. 1937, 21.

¹⁴ OL. — KA. Memorialien und Anbringen, B. 280.: Mihics János, Staracz Fülöp, Kokics Péter, Antonovics Tamás, Pavianovics Illés, Perkovics Mátyás, Radnics Márton, Lukics Ágoston, Marinovics Bosso, Francisco István, Glavadon János, Mihalovics Márkó, Pinder Tadia, Mihics Mátyás: „... als andere catholische Christen...“

¹⁵ Főv. Lt. — Budai tanácsülési jegyzőkönyv (továbbiakban Btj.) I. 58–59. 1689. febr. 30).

¹⁶ Főv. Lt. — Btj. 1690. jan. 4.

¹⁷ A török uralom alatt is Pesten lakó rácokról a következő adataink vannak: Főv. Lt. — Pesti tanácsi jegyzőkönyv (továbbiakban Ptj.) 1689. márc. 10.: Ostey Scherbey (Cherbey), — CB. I. 160., Hofbefehle 1700. dec. 11. No. 11. Raz Ostoja Tselik, CB. I. 136., 160.: Rab Mihály rác, született 1650. körül, — CB. I. 136., Ptj. 1700. jan. 22.: Szabanos Miklós, született kb. 1664., — CB. I. 136., Ptj. 1700. jan. 22.: Raz János, született Pesten 1679, apja Ats Philip rác, — OL. KA. Expeditionen, 1698. jún. No. 20.: Raz Joseph Petrovicz.

¹⁸ OL. — KA. Expeditionen, 1687. okt. (5. után) a Ráckevéről Pestre költözött rácokról.

¹⁹ *Takáts Sándor*, Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671–1702. — *Magyar küzdelmek* I. 275.

²⁰ *Dudás Gyula*, A bácskai és bányai szerbek története a XVI. és XVII. században. Zombor 1896. — *Dr. Aleksza Ivić*, Isztorija srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osztnivanja potiszko-pomoriske granice (1703). Novisad 1929. — *Weidlein János*, Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Századok 1934. pótfüzet. — *Hadrovics László*, A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma. Századok 1938, 335–340. — *Taba István*, Baranya megye népessége a XVII. század végén. Pécs 1941. — *Taba István*, A XVII. század végének telepítéspolitikája. Történetírás 1938. — *Szabó István*, A magyarság életrajza. Bp. é. n.

²¹ *Szabó István* i. m. 102.

²² OL. — KA. Expeditionen 1690. ápr. 10., 1694. márc. No. 28. (a perkátaiak 1689-ben költöztek vissza). — Az érdekről írja 1693-ban Szapáry Péter, a földesuruk: „Erdi jobbagyim az kik annak előtte otthon laktanak, az háborúban peniglen ide s tova el szélydtenek volt, vissza akarván köziteken előbbenyi helyekre szállanyi...“ *Berichte und Schreiben* 1693. márc. 14. — *Radics János* földvári harmincados 1692. márc. 1-én jelentette az adminisztrációnak, hogy „in Paxs rasciani illes, qui hoc disturbiorum tempore inde cum Turca ad Inferiores Partes Turciae recesserant, et primo ante annum aliqui sunt eorum reuersi, aliqui vero, de die in diem et nunc temporis revertuntur“ (OL. KA. *Berichte und Schreiben* 1692. márc. No. 4.).

²³ OL. — KA. 1696-os fejérmegyei összeírás.

²⁴ OL. — KA. Expeditionen, 1693. ápr. 22. No. 58.

²⁵ OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1686. dec. 28. Kolonics levele Werlein budai kamarai inspectorhoz.

²⁶ A szerbiai hadműveletekre l. *Hodinka Antal*, Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. Hadtörténelmi Közlemények 1935, 159—213. — *Doberdó Bánlaky József*, A magyar nemzet hadtörténelme. XVII. rész. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683—1699. Bp. 1941, 344—404.

²⁷ *Hodinka Antal* i. m. 193.

²⁸ *Hodinka Antal* i. m. 201., 195., 199., 204—211. — valamint *Hodinka Antal*, Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésére adománylevelet kér I. Lipót királytól. Pannónia VIII. (1943) 93—103.

²⁹ *Dr. Thim József*, A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig. Nagybcskerekén 1892. II. 95. *Hodinka* előtt már *Thim József* is ismertette kivonatban Bádeni Lajos és Lipót levélváltását a szerbek 1689-i áttelepítéséről, de nem tulajdonított neki jelentőséget (i. m. III. 173.). — *J. H. Schwicker*, Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Bp. 1880, 15.

³⁰ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1690. jún. 13.

³¹ *Szalay László*, A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest 1861. 22—26. — A felhívás kibocsátásának körülményeiről: *Hadrovics Ladislas*, Le peuple serbe et son église sous la domination turque. — Paris 1947 137—140.

³² *Hodinka Antal*, Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. Hadtörténelmi Közlemények 1935, 211.

³³ *Hadrovics László*, A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve Bp. 1942, 362.

³⁴ *Hadrovics László*, i. m. 360—361.

³⁵ *Szalay László* i. m. 27—30. — *Hadrovics*, Le peuple serbe... 140—146.

³⁶ OL.—KA. Expeditionen, 1690. nov. 2. „Ex inferioribus partibus advenientes...”

³⁷ OL.—KA. Expeditionen. 1690. nov. 6., nov. 28.

³⁸ OL.—KA. Expeditionen. 1690. nov. 6., nov. 19. (itt a bíró neve), — OL.—U. etc. 7—42. Beschreibung Szent Andree in Piliser Comit. 1696. — ekkor 968 házat írtak össze itt, és 468 Inwohner. — A letelepítésben az Administratio szerepére ld. a szentendrei levelet: „Ófelsége itt (Budán) időző tiszttviselői megmutatták nekünk Szentendre praediumot.” *Taba István* i. m. 88.

³⁹ OL.—Kamarai Lt. U. et C. 7—42. Beschreibung der ofnerischen Razenstadt oder Taban genant. 1696. Ekkor 618 házat és 431 Inwohner írtak össze.

⁴⁰ OL.—KA. Berichte und Schreiben 1694. jún. 9. No. 28.

⁴¹ OL.—Kamarai Lt. U. et C. 10—36, 11—20. Conscriptio Bonorum Vataianorum in Comitatu Pilisiensi. 1710. márc. 8. A pomázi és csobánkai schismaticus rácok „a 20 annis Belgrado advenientes”. A kalásziak „hic nati et educati”. — *Eugen Bonomi*, Serbokroaten im Ofner Bergland. München 1939. Sonderdruck aus den Südostdeutschen Forschungen. Bd. IV. Heft 1.

⁴² OL.—KA. Berichte und Schreiben 1649. júl. 30. Nr 57. (csak a mutatókönyvből, mert az irat hiányzik): von Belgrad flichtige Räzen in Amzabegh.

⁴³ *Csernovics* a magyar kancellárhoz intézett egyik folyamodványában 1690 végén csak azt mondja, hogy többen vannak 30 000 léleknel (in tutto saramo piu che 30 m. anime), akik Isten könyörületességét és Ófelsége segedelmét várják. *Takáts Sándor* i. m. 277. Szerinte ezek alatt azokat is érthette, akik már az előző években költöztek be. — *Csernovics* levelének teljes másolata megtalálható a pesti Piarista levéltárban, *Takáts Sándor* irodalmi hagyatékában. — *Ivić* i. m. (298., 494) által közölt adatok szerint 1690 november elején 15 000 rác lelket (s nem családöt) telepítettek le Óbuda és Visegrád között.

⁴⁴ *Szalay László* i. m. 31—33, 127—129.

⁴⁵ 1690. december 17-én az Administratio rendeletet adott ki a szentendrei, pomázi, kalászi bírónak és mindazon helyeknek, ahol Belgrádból menekült rácok találhatók, hogy közülük a budai várerődítési munkákhoz legsürgősebben 1000 személyt küldjenek (OL.—KA. Expeditionen, 1690. dec. 17.). 1690. dec. 20-tól

1691. febr. 19-ig naponta igen sok „Razen Pauren” dolgozott itt a sáncépítésnél, a falak és kapuk javításánál, a földhordásnál és a pesti erődítésnél. Volt olyan nap, amikor 700-nál is többen voltak. Munkájukért napi 4 garas napszámot kaptak. 1691. febr. 19-ig 3512 fl-t fizettek ki nekik. A munkásokról a napi kimutatók megtalálhatók a kamarai administratio levéltárában, — Hofbefehle 1691. máj. 19.

⁴⁶ OL.—KA. Expeditionen. 1691. ápr. 10. No. 53.

⁴⁷ Ennek érdekében még 1690 december végén Milutinovics Iván szentendrei bíró Bécsbe utazott. — OL.—KA. Expeditionen 1690. dec. 29., 1691. márc. 23. No. 53.

⁴⁸ *Takáts Sándor* i. m. 279—280.

⁴⁹ OL.—KA. Expeditionen, 1691. ápr. 10. No. 27.

⁵⁰ *Karl Czoernig*, Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. Wien 1857, III., Beilage 76., *Schwicker* i. m. 18.

⁵¹ OL.—KA. Expeditionen. 1691. ápr. 10. No. 27.

⁵² OL.—KA. Expeditionen, 1691. máj. 2. No. 4., *Takáts Sándor* i. m. 281.

⁵³ *Bánlaky József* i. m. 417—419.

⁵⁴ *Szalay László* i. m. 284.

⁵⁵ OL.—KA. Expeditionen. 1697. júl. 14. No. 48.

⁵⁶ *Takáts Sándor* i. m. 284.

⁵⁷ *Szalay László* i. m. 36—38. — *Iványi István*, A tiszai határőrvidék 1686—1750. Hazánk 1884—1885. Bizonyítja, hogy a tervekben szereplő Kunföld azonos Bács megyével.

⁵⁸ OL.—KA. Berichte und Schreiben 1693. aug. 1.

⁵⁹ OL.—Kamarai Lt. Fejér megye 1696-os összeírása.

⁶⁰ *Eugen Bonomi*, Serben in Grossturwal—Törökbálint. Bp. 1941.

⁶¹ PL.—Kamarai Lt. Conscriptioes Portarum. Pest megye, 1696. aug. 1.

⁶² OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1696. nov. No. 33.

⁶³ OL.—KA. Expeditionen, 1697. nov. 26. No. 70.

⁶⁴ OL.—KA. Hofbefehle, 1693. ápr. No. 1.

⁶⁵ OL.—KA. Expeditionen, 1693. jún. No. 91., dec. 28. No. 92.

⁶⁶ OL.—KA. Expeditionen, 1693. aug. 8. No. 19., 1694. okt. 27. No. 15.

⁶⁷ OL.—KA. Hofbefehle, 1695. márc. No. 2. (másolat), *Szalay László* i. m. 133—137.

⁶⁸ *Hadrovics László* i. m. 363.

⁶⁹ OL.—KA. Expeditionen. 1695. okt. 8. No. 14. — A budai rácoktól a tizedet az Administratio rendeletének kiadása előtt beszédtek (OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1695. aug. 27. No. 44.), de az Administratio azonnal intézkedett ennek átadásáról (OL.—KA. Expeditionen. 1695. aug. 27. No. 33.).

⁷⁰ OL.—KA. Expeditionen. 1695. okt. 10. No. 55.

⁷¹ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1695. nov. 12. No. 24.

⁷² OL.—KA. Expeditionen. 1696. jún. 26. No. 49.

⁷³ OL.—KA. Expeditionen. 1696. aug. 21. No. 76.

⁷⁴ OL.—KA. Expeditionen. 1696. júl. No. 41., Hofbefehle. 1698. szept. No. 21.

⁷⁵ OL. KA. Expeditionen. 1696. nov. 24. No. 69.

⁷⁶ *Hodinka Antal* i. m. 211.

⁷⁷ *Taba István*, A XVII. század végének telepítéspolitikája. Történetírás 1938, 101.

⁷⁸ *Takáts Sándor* i. m. 185—317.

⁷⁹ *Szalay László* i. m. 40.

⁸⁰ 1696. előtt Sirokot bírta (OL.—KA. Hofbefehle, 1696. szept. No. 3.), 1697. ápr. 28-án iktatták be a Baranya megyei Szekcső birtokába (OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1697. máj. No. 10., Hofbefehle 1699. máj. No. 8).

⁸¹ Egyedül a magyar kancellária kerülte ezt a megszólitást.

⁸² *Hodinka Antal*, Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésre adománylevelet kér I. Lipót királytól. Pannónia VIII.(1943.) 101—102.

⁸³ OL. — KA. Expeditionen. 1697. nov. 26. No. 70.

⁸⁴ *Taba István* i. m. 100.

⁸⁵ I. 39. sz. jegyzetet.

⁸⁶ Főv. Lt. — Budai Lt. Portio összeírások.

⁸⁷ Főv. Lt. — Budai Lt.

⁸⁸ *Hadrovics László*, A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma. Századok 1938, 338—340.

⁸⁹ I. a 39. sz. jegyzetet.

⁹⁰ Az 1702-es összeírásból az óhitű rácok névsorát abc rendbe szedve kiadta *Popović* i. m. 25—30.

⁹¹ *Schwicker* i. m. 15.

⁹² *Gavrilo Vitković*, Glasznik srpskog ucenog društva. Belgrád 1873. III. 38. Szerinte 1702-ben a súlyos adóterhek miatt 64 család költözött a Délvidékre, néhányan Belgrádba.

⁹³ Az 1702-es összeírásban található utólagos bejegyzések (a nevek mellé írt: weg, hinwekh) szerint 2 katolikus és 21 óhitű rác költözött el. — *Popović*-nak arra az adatára, hogy 1703—1704-ben a durva adóbehajtás miatt a tabáni rácoknak csaknem fele elköltözött (i. m. 14.), semmiféle bizonyíték nincs.

⁹⁴ Főv. Lt. — Budai Lt. Beschreibung deren in der ofnerischen Wasserstadt innbegriffenen Hausstellen... 1695. dec. 30. A 139—157. és 260—276. számú házak in der unter Rätzen Gassen voltak. A telekkönyvvezető szerint azért nevezik így, mert legnagyobb részét rácok lakják. — A Horvátvárossal kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy itt is népi megtelepedésről van-e szó, vagy pedig a „horvát” katonaság budai letelepítéséről, mint erre az idézett vizivárosi Beschreibung néhány adata utal (I. 224., 231., 232. sz. vizivárosi házak).

⁹⁵ *Hodinka Antal*, Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. Hadtörténelmi Közlemények 1935, 188.

⁹⁶ Főv. Lt. — Ptj. 1691. márc. 6., 1694. jún. 30., 1699. júl. 28., — OL. — KA. Expeditionen, 1700. jún. 28. No. 144., 1703. jan. 17. No. 38.

⁹⁷ A balkáni katolikusokra I. *Karácsonyi János*, Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1924, II. — A tabáni „horvát” suszterokra OL. — KA. Memorialien und Anbringen O 113.

⁹⁸ OL. — KA. Expeditionen, 1690. dec. 18. Decret an den Rätischen Catholischen Richter zu St. Andree. — A katolikus és görög rácok között viszály támadt amiatt, hogy az Administratio — nem tudva a szentendrei katolikus rác község létezéséről — csak a görög bírónak (ad iudicem Rascianorum) adott parancsokat s ennek a katolikusok nem akartak engedelmessé válni.

⁹⁹ *Hadrovics László* i. m. 339—340.

¹⁰⁰ *Popović* i. m. 23—24. közöl ugyan adatokat a budai szerbek származás-helyeire vonatkozólag, de csak a műve 30—34. lapján közölt névsorból derül ki, hogy ezek az adatok 1720-ból valók, s nyilvánvalóan nem az 1690-es betelepülők származáshelyére utalnak, hanem az 1710-es években történt új betelepülésekre. Ezeknek a tárgyalása kívül esik ennek a tanulmánynak a feladatán.

¹⁰¹ Tollius Jakab utazó 1687-ben Budán járván, a külvárosokról ezt írja: „A várost hajdan két külváros díszítette, mégpedig mindkét oldalról, a székes-fehérvári oldalon létezett külvárosnak ma már nyoma sincs ...” (*Szamota István*, Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten. 1054—1717. Bp. 1891, 288.

¹⁰² A Tabán XVII. század végi alaprajzára nincsenek térképeink, csak a néhány évtizeddel később készületekre vagyunk kénytelenek támaszkodni. — *Miller*, Epitome-jának (1760) mellékleteként közölt, 1740. körülről való *Jo. Philip Binder* által metszett térkép, valamint a bécsi Hadilevéltárban őrzött térképeknek a Főv. Lt. Borbély-féle gyűjteményében levő fényképmásolatai: Plan der königl. Haupt Stadt und Festung Ofen, 1741. (Hadilevéltár, Térkép-osztály: I. c. V. 1—9.), Plan der Haupt Stadt und Festung Ofen, 1741. (G. I. h. 66), „Sparr” Atlas, 1751 (L. B. IX. h. 113), Üpl. der Stadt und Festung Ofen, 1753 (I. c. V. 1—10).

¹⁰³ *Popović* i. m. 107. — A Bergassi ügygel kapcsolatban említik Tabán kapuját, amelyet éjjelre bezártak.

¹⁰⁴ Főv. Lt.—Budai lt. Gewöhr-Protocoll über die Raizenstatt Ofen. Líber primus et secundus.

¹⁰⁵ Főv. Lt.—Budai lt. Remensuratio Suburbii Tabanensis. Budae die 29. Marty 1709.

¹⁰⁶ *Miller*, Epitome. 104.

¹⁰⁷ *Szamota* i. m. 450.

¹⁰⁸ *Bavanyai Tivadar*, A rácok elterjedése és letelepedésformái Baranyában. Pécs 1940.

¹⁰⁹ *Horler Miklós stb.*, Budapest műemlékei. I. Bp. 1955. Magyarország műemléki topográfiája. IV. 724—728, 734—738.

¹¹⁰ Főv. Lt.—Budai lt. Remensuratio Suburbii Tabanensis.

¹¹¹ OL.—KA. Memorialien und Anbringen, R. 65, O. 80, 85., 87.

¹¹² OL.—KA. Bescheid-Protocoll IV. fol. 31. 1696. szept. 24., Berichte und Schreiben 1697. aug. No 77., Expeditionen 1697. szept. 23. No 69.

¹¹³ *Vitković* i. m. III. 32—33.

¹¹⁴ *Horler Miklós* i. m. 755.

¹¹⁵ OL.—Regnicolaris lt.

¹¹⁶ OL.—KA. Hofbefehle 1695. jún. 28. No. 17. — *Vitković* i. m. III. 14—23. (teljes egészében kiadta szerb nyelven) — Az 1695-ös artículusokat Lipót 1700. május 12-én megerősítette (OL.—Hofbefehle 1700. szept. 28. No 23.).

¹¹⁷ OL.—KA. Expeditionen. 1694. aug. 26. No. 67.

¹¹⁸ Főv. Lt.—Budai lt. Gewöhr Protocoll über die Raizenstatt.

¹¹⁹ *Vitković* i. m. III. 23—31.

¹²⁰ OL.—KA. Miscellanea. 3942. fasc. 173 (342—352).

¹²¹ OL.—Kancelláriai lt. — Conc. Exp. 1696: 32 ex Nov. — OL.—KA. Memorialien und Anbringen. O. 120. — Főv. Lt.—Budai lt. Btj. 1697. máj. 20.

¹²² Főv. Lt.—Budai lt. Btj. 1697. febr. 22., márc. 13., 1701. jan. 28. OL.—KA. Bescheid-Protocoll IV. fol. 73. 1697. máj. 21.

¹²³ Főv. Lt.—Budai lt. Btj. 1697. márc. 4. — OL.—KA. Memorialien und Anbringen. B. 250.

¹²⁴ OL.—KA. Bescheid-Protocoll V. 228. 1699. aug. 13., Expeditionen, 1699. aug. 27. No. 89., dec. 9. No. 35., Memorialien und Anbringen. O. 63., 70., T. 31.

¹²⁵ OL.—KA. Hofbefehle 1695. júl. 15., No. 12.

¹²⁶ A császári telekkönyv a budai szántókról nem készített telekkönyvet, csupán egy Gewöhrprotocollt (Főv. Lt.—Budai lt.) vezetett. Ha a rácok az Administratio engedélyével birták volna a szántóföldeket, ebben a jegyzőkönyvben szerepelniök kellett volna.

¹²⁷ OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1695. márc. 30. No. 94., ápr. 23. No. 71.

¹²⁸ OL.—Kamarai lt. U. et C. 7—42.

¹²⁹ *Nagy István*, Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. Tanulmányok Budapest múltjából XI. Bp. 1956, 65.

¹³⁰ *Dvihally Anna Mária* i. m. 30.

¹³¹ Főv. Lt.—Budai lt.

¹³² Főv. Lt.—Budai lt. Miscellanea Antiqua.

¹³³ OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1695. jan. No. 89. — Memorialien und Anbringen B. 236.: a fehérmegyei Acsára ment el aratni 35 tabáni rác.

¹³⁴ OL.—KA. Hofbefehle. 1693. jún. 8. No. 3.

¹³⁵ OL.—KA. Memorialien und Anbringen. R. 35.

¹³⁶ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1694. jún. 9. No. 28.

¹³⁷ OL.—KA. Expeditionen. 1693. szept. 15. No. 79.

¹³⁸ OL.—KA. Expeditionen. 1697. febr. 16. No. 37.

¹³⁹ Hogy a rác község, illetve községek csak 1694-ben alakultak volna meg, miként azt *Popović* állítja (i. m. 54), arra semmi bizonyíték nincs. — A választá-

sokra adatok a budai tanácsülési jegyzőkönyvekben találhatóak: 1697. május 13^a (Ilia Milovanich görög ritusú, Anto katolikus), 1701. június 20. (Wukadin Neskovicz, bíró, Zacharias Dobricz, Mihailo Jovanovicz, Plafscha Jakovicz görög ritusú esküdtek), 1702. június 12. (Stojan Popovicz bíró, Stano Radogevicz, Dawid Czwetkovicz, Risto Welkovicz görög ritusú esküdtek), 1707. június 3. (Sztójan Radojkovicz), 1709. május 10. (Illia Bosnyák). — Az 1702-es összeírásból tudjuk a katolikus bírák és esküdtek neveit is. 1701.: Matthias Dewicz bíró, Ivan Kassicz, Juriczo Csjinovacz és Marka (testvérek) esküdtek. 1702.: Péter Berger bíró, Miko Kapolicz, Varga Jurko, Jurko Harwat esküdtek. Ez utóbbi egyúttal tolmács is volt.

¹⁴⁰ Főv. Lt.—Budai lt. Btj. 1701. jún. 20.

¹⁴¹ Az 1702-es összeírásban szerepel Jovan görög ritusú tolmács és Ladislaus Lauschoviz jegyző, aki egyúttal szatócs is volt. — 1703-ban Stephan Sissar volt görög ritusú jegyző (Btj. 1703 aug. 11). — *Popović* szerint (i. m. 54—60) (1702-től tanácsnokok (tanácsnici) voltak, neveiket sorolja (10—12). Erre azonban mi adatokat nem találtunk. *Popović* pedig nem jelölte meg a forrásait.

¹⁴² Főv. Lt.—Budai lt. Btj. 1699. okt. 29.

¹⁴³ Főv. Lt. Budai lt. Btj. 1703. jún. 30., 1699. márc. 6., jan. 16. — 1697. máj. 10., 1698. jún. 30., júl. 14., — 1698. júl. 18., 1699. febr. 13., dec. 4. — 1701. márc. 4. — 1700. jún. 21., 1703. okt. 22., dec. 7.

¹⁴⁴ OL.—KA. Expeditionen, 1697. dec. 13., 1698. jan. 31., aug. 20. 1700. márc. 5.

¹⁴⁵ *Nagy István* i. m. 37.

¹⁴⁶ *Nagy István* i. m. 40.

¹⁴⁷ OL.—KA. Hofbefehe. 1693. jún. 8. No. 3.

¹⁴⁸ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1693. febr. 10., márc. 31.

¹⁴⁹ *Nagy István* i. m. 44.

¹⁵⁰ *Nagy István* i. m. 59.

¹⁵¹ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1693. jan. 3.

¹⁵² OL.—KA. Hofbefehe. 1693. okt. 6. No. 5.

¹⁵³ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1696. okt. 18. No. 40.

¹⁵⁴ *Vithovic* i. m. III. 8—9.

¹⁵⁵ OL.—KA. Hofbefehe. 1697. ápr. 19. No. 14.

¹⁵⁶ OL.—KA. Expeditionen. 1697. márc. 4. No. 5.

¹⁵⁷ OL.—KA. Hofbefehe. 1697. márc. 16. No. 16., márc. 18. No. 20., Expeditionen. 1697. márc. 27. No. 82., máj. 24. No. 49.

¹⁵⁸ OL.—KA. Hofbefehe. 1697. jan. 22. No. 23.

¹⁵⁹ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1697. máj. 15. No. 15. — Expeditionen. 1697. máj. 18. No. 42.

¹⁶⁰ OL.—KA. Expeditionen. 1696. jún. No. 1. Ez a fürdő korábban Buda városa kezelésében volt három évig.

¹⁶¹ OL.—KA. Bescheidt-Protocoll IV. 72. 1697. máj. 13. — Hofbefehe 1697. jún. 15. No. 7., — Expeditionen. 1697. aug. 11. No. 34.

¹⁶² Főv. Lt.—Budai lt. Miscellanea antiqua 50. — 1697. jún. 25.

¹⁶³ Főv. Lt.—Budai lt. Btj. 1700. márc. 1. — OL. Kancelláriai lt. Conc. Exp. 1700.: 7 ex Majo, 10 ex Majo, 5 ex Augusto, 66 ex Sep. — Litterae Civitatum ad 1700: 441 — KA. Expeditionen. 1700. aug. 15. No. 54., okt. 11. No. 53., dec. 16. No. 31., — Hofbefehe. 1700. szept. 28. No. 23., nov. 18. No. 4.

¹⁶⁴ OL.—KA. Expeditionen. 1701. márc. No. 106.

¹⁶⁵ OL.—KA. Hofbefehe. 1701. febr. No. 5.

¹⁶⁶ OL.—KA. Memorialien und Anbringen. B. 155., R. 155. — Varia et reponenda. 3951. fasc. 384—385. fol.

¹⁶⁷ OL.—KA. Hofbefehe. 1701. febr. No. 5.

¹⁶⁸ OL.—KA. Expeditionen. 1701. márc. No. 106.

¹⁶⁹ OL.—KA. Expeditionen, 1701. ápr. 27. No. 96.

¹⁷⁰ OL.—KA. Hofbefehe. 1701. jún. 20. No. 19.

¹⁷¹ OL.—KA. Expeditionen. 1701. aug. No. 12.

- ¹⁷² OL. — KA. Expeditionen. 1701. aug. No. 16.
¹⁷³ OL. — KA. Expeditionen. 1701. aug. No. 13.
¹⁷⁴ OL. — KA. Buchhalterey. 1701. júl. 17. — Berichte und Schreiben. 1710. júl. 17. No. 66.
¹⁷⁵ OL. — KA. Expeditionen, 1701. aug. 19. No. 73.
¹⁷⁶ *Pásztor Mihály*, Buda és Pest a török uralom után. Bp. é. n. 177—178.
¹⁷⁷ OL. — KA. Expeditionen, 1692. márc. 28. No. 185.
¹⁷⁸ OL. — KA. Berichte und Schreiben, 1692. ápr. 1. No. 2. — A bíró, Heroldt lemondása folytán, Eschenbrügger Fülöp lett. L. *Kovács Lajos*, Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig. Bp. 1944. 8.
¹⁷⁹ Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1692. ápr. 1—14.
¹⁸⁰ Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1691. márc. 6., 1694. jún. 30.
¹⁸¹ OL. — KA. Expeditionen, 1695. okt. 10. No. 15., 1696. jan. 10. No. 29.
¹⁸² Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1694. máj. 21., máj. 28.
¹⁸³ Főv. Lt. Pesti lt.
¹⁸⁴ A polgárkönyvben szereplő rácokról közölt adataink eltérnek *Häckel, Ernst* közlésétől (Der Hausbesitz im alten Pest. Südost-Forschungen. 1940. 765). Ennek oka egyrészt az, hogy mi a szlovákokat kihagytuk, másrészt, hogy a különböző forrásokban szereplő nevek összehasonlítása révén lehetővé vált a pontosabb nemzetiségi csoportosítás.
¹⁸⁵ Főv. Lt. Pesti lt. 1696. évi Pest városi összeírás. Ismertette *Gárdonyi Albert*, Pest város újrateremtése a török hódoltság után. Föld és Ember 1926.
¹⁸⁶ OL. — KA. Varia et Reponenda. Fasc. 3951. fol. 34—41.
¹⁸⁷ Főv. Lt. Pesti lt. Belvárosi telekkönyv 1696.
¹⁸⁸ Az „egyéb” kategóriába soroltak neveinek esetleges megfejtése semmi esetre sem a németek számát szaporítaná, hanem a magyarokét és rácokét. *Häckel, Ernst* (i. m. 767) a mienktől eltérő eredményre jutott. Az 1696. évi összeírás a legritkább esetben jelöli meg a nemzetiséget, s ezért szükségesnek mutatkozott, hogy ne pusztán az ebben az összeírásban szereplő nevek osztályozása révén állapítsuk meg a nemzetiséget, hanem más források (polgárkönyv, telekkönyvek, tanácsülési jegyzőkönyvek) segítségével.
¹⁸⁹ OL. — KA. Hofbefehle. 1695. ápr. 7. No. 2., — Ptj. 1693. febr. 25.
¹⁹⁰ OL. — KA. Hofbefehle. 1695. jún. 7. No. 4.
¹⁹¹ OL. — KA. Expeditionen. 1695. ápr. 16. No. 126., máj. 10. No. 15., máj. 14. No. 28., aug. 20. No. 22., — Berichte und Schreiben. 1695. máj. 10. No. 37.
¹⁹² OL. — KA. Berichte und Schreiben. 1696. aug. 28. No. 93., szept. 2. No. 9., — Hofbefehle. 1696. szept. 13. No. 19.
¹⁹³ OL. — KA. Berichte und Schreiben. 1695. okt. No. 77.
¹⁹⁴ OL. — KA. Hofbefehle. 1695. dec. 13. No. 7. Jó kút, friss és feltörő vízzel volt itt, amelyet régen a városba csöveken vezettek be, s az épületmaradványokat a városi tanács szénaraktárnak használta. — Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1696. febr. 14. A városi tanács 6 dukátot ajánlott fel az adminisztrációnak az ügy érdekében. — Expeditiones. 1696. márc. 3. No. 19., máj. 14. No. 27., (Cessionales), Hofbefehle. 1696. ápr. 16. No. 7.
¹⁹⁵ OL. — KA. Berichte und Schreiben. 1696. nov. 28. No. 39. A városi tanács által említett külváros hely nem azonos az Illés kútja környékével, inkább a mai Boráros tér vidékén volt pusztatemplom környékének felel meg.
¹⁹⁶ OL. — KA. Expeditionen. 1696. nov. No. 29.
¹⁹⁷ Főv. Lt. Pesti lt. Pester Correspondenzbuch. I. 121—125.
¹⁹⁸ Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1699. nov. 13. — OL. — KA. Varia et Reponenda. fasc. 3957. fol. 42.
¹⁹⁹ Heissler Donát már 1694-ben ajánlotta a Haditanácsnak, hogy a budai és szentendrei rácokat Pestre kellene letelepíteni (*Takáts Sándor* i. m. 286).
²⁰⁰ OL. — KA. Expeditionen. 1698. jan. 6. No. 6., jan. 7. No. 7., jan. 11. No. 21., 1701. ápr. 9. No. 91. — *Takáts Sándor*, Ribillió Pesten (A régi Magyarország jökedve). Bp. é. n. II. 343.
²⁰¹ Főv. Lt. Pesti lt. Polgárkönyv.

²⁰² Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1699. júl. 28.

²⁰³ Főv. Lt. Pesti lt. Pester Correspondenzbuch. II. 318. 1701. máj. 13.

²⁰⁴ OL.—KA. Expeditionen. 1703. márc. 28. No. 88.

²⁰⁵ Nagy Lajos, Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. Tanulmányok Budapest múltjából XII.

²⁰⁶ Häckel, Ernst i. m. 762.

²⁰⁷ Nagy Lajos i. m.

²⁰⁸ Főv. Lt. Pesti lt. Pester Correspondenzbuch. II. 310—311. 1701. ápr. 23.

²⁰⁹ Szabad királyi Pest városnak kiváltságai. Magyar s német nyelvre fordítva kiadta Patachich József tanácsnok. Pest 1840.

Л. Надь

РАЦЫ В БУДЕ И В ПЕШТЕ (1686—1703)

Острой разделяющей чертой в истории живущих в Венгрии рацов, являются период 1689/90 гг. До 1690 г., собственно говоря, по всей стране в основном находились те рацы, которые жили здесь и во время турецкого господства. С уходом турок для всех возникло новое положение. Прекратилась защищающая и угнетающая роль турецкого государства и на место турецкого правосудия вступили в силу прежние венгерское феодальное право и интересы Венской Камерильи, а также Военного Совета. С освобождением Венгрии сербское население разделилось на две части. Часть рацов, оставшаяся под турецким господством, жила и дальше в обычных условиях, в то время как много сербских поселений в Венгрии разделяли судьбу покоренных народов и их население православного вероисповедания было предоставлено на произвол стремлениям католизации. Но бегство сербских церковных руководителей из Сербии в Венгрию с несколькими рацскими семьями в 1690 году, существенно изменило это положение.

Однако, переселение в 1690 г. не произошло в таком масштабе, как это общепринято в исторической литературе.

В современных документах архива будайской камерной администрации нет данных о том, что после капитуляции Белграда в Венгрию бежали бы 40 000 сербских семейств. Доказан только тот факт, что в октябре 1690 года с Черновицем бежали приблизительно 2000—2500 семейств; они поселились в Буде и в окрестностях города. Противоречие, существующее между сравнительно небольшим числом иммигрированных сербов в 1690 году и большим значением, которое придали венские правительственные круги присутствию сербов в Венгрии в 1690 годах, находит свое объяснение, если принять во внимание, что в Венгрии уже и раньше жило гораздо больше рацов, чем число новых поселенцев; Чернович и венский двор совместно хотели использовать рацов для достижения своих целей. Стремление венского двора состоялось в том, что, с одной стороны, путем увеличения числа населения улучшить экономическое положение разрушенной и слабо населенной страны, а с другой — ослабить удельный вес венгров путем заселения чужими элементами, а получивших особые привилегии рацов использовать для поддержки венской политики. Черновичу же удалось достичь того, что венский двор принял сербский порядок автономии, действующей на Балканах и обеспечить власть сербской церкви над живущими в Венгрии сербами.

*

Бежавшие в 1690 году из Белграда рацы поселились в Буде на незаселенной местности, называемой «Табан». Здесь они образовали две общины, обособленно по религии — католическую и православную. Эти общины поселились также отдельно: католики жили непосредственно около Дуная и у стен крепости, право-

¹ Рацыми называются сербы и хорваты живущие в Венгрии.

славные же по обоим берегам Эрдегарок («Чортов овраг») и на равнине между горами Геллерт и Напхедь. Часть Табана, заселенная православными рацами, в конце XVII столетия едва ли распространялась за пределы древней табанской Крестовой площади. Поселок был окружен стеной или валом. Только часть домов рацов образовала улицу, остальные дома были построены без всякого порядка, разбросанно. Как и в других местах страны жильем для них служили подземные лачуги и шалаши. Участки были невероятно малые, чаще всего только 10—20 квадратных саж., а участки свыше 200 квадратных саж были редкостью.

В 1690 году в Табанае в ходе переписи населения были зарегистрированы 615 домовладельцев — глав семей рацов. Из них 96 владели только половиной дома, поэтому число домов составляло всего 597. Кроме 615 домовладельцев (глав семей) в 393 домах было зарегистрировано еще 431 человек. Следовательно, тогда в Табанае жили свыше 1000 глав семей и если предположить, что каждая семья состояла из 5 человек, то численность населения рацов можно определить в 5000 человек. В рассматриваемой эпохе это число не очень изменилось. Немного больше $\frac{1}{3}$ части населения рацов составляли католики. Рацы католики жили разбросанно и в других пригородах Буды: в Вассерштадте, в Нейштифте и Кроатендерфле. Число рацов составляло почти половину всех жителей города.

По данным переписи в 1696 году большая часть табанских рацов занималась торговлей, они продавали разные турецкие и немецкие товары и таким образом добывали необходимые средства и существовании. Однако, по другой переписи зарегистрировано только 38 рацов-торговцев. Это вероятно объясняется тем, что и другие слои населения — ремесленники, землевладельцы, батраки в какой-то форме тоже занимались торговлей, в основном — продажей своей продукции.

Основная часть табанских рацов занималась виноделием. Землю под виноградники они получали бесплатно, и вероятно каждый получал столько, сколько он мог обрабатывать. Виноделие приносило значительные доходы. В начале 1700 г. табанские рацы продавали свои вина лондонским торговцам. Рацкий народ, тесно населенный на небольшой территории, прилежно обрабатывал гибнущие, заброшенные во время освободительной войны, будайские виноградники. Они работали отчасти как хозяева, частью в качестве рабочих и поденщиков в виноградниках городских граждан. Они работали на фортификации крепости, участвовали в разных транспортных работах и бывали случаи, когда они уходили в дальние местности на уборку урожая, так как в Буде не было достаточно пахотной земли.

Приблизительно $\frac{1}{5}$ часть рацов занималась ремеслом. Это занятие не приносило им больших доходов. Табанские рацы ремесленники были гораздо беднее ремесленников, живущих в крепости или в Визивароше. В конце XVII столетия были организованы несколько рацских гильдий.

Табанские рацы на основании известной автономии имели право — отдельно католики и отдельно православные — ежегодно в присутствии будайского бургомистра и городского нотариуса — избирать судью и присяжных. Сфера действий судьи и присяжных была в большой мере ограничена. Они являлись представителями рацских общин в городском совете, в будайской камерной администрации и в высших ведомствах. Эти представители выполняли постановления городского совета, участвовали в обложении и сборе налогов, следили за порядком Рацвароша и в малозначительных делах исполняли судебные обязанности.

Табанские рацы были обязаны участвовать в общем бремени города Буды. Они несли военное бремя, порцию, принимали участие в размещении войск, платили камерные налоги, подати, десятую и тридцатую часть продукции, плату за официальную регистрацию недвижимого имущества и девятую часть за виноградники. Кроме этих общих с городскими гражданами налогов на рацов были возложены еще специальные налоги и обязанности. Они были обязаны платить городу Буде 800 флоринов оборонительной пошлины и бесплатно обрабатывать 14 гектаров виноградников города. Будапештский городской совет по отношению к рацам стремился играть роль помещика-феодала.

Затрудняли положение табанских рацов и самоуправства военных. Солдаты вламывались в их дома, ели — пили, а вместо платы били их. Против бесчинства

солдат городской совет только с помощью камерной администрации мог оказать им временную защиту; рацы подвергались обидам, как со стороны помещичьего стремления города, так и хулиганством солдат. В 1696 году будайские рацы получили специальную грамоту привилегии, на основании которой они подлежали юрисдикции камерной администрации и городского совета. В 1701 году после длительных споров с городским советом они попали под защиту придворной камеры, но в 1703 году, когда городу Буда снова было присвоено звание королевского свободного города, рацы опять стали пользоваться покровительством города, но были исключены из участия в гражданских правах.

Рацы, поселившиеся в Пеште жили в совершенно отличающихся от Буды условиях. В виду того, что Пешт не имел пригорода, Камерская администрация дала рацам разрешение поселиться внутри городских стен и — при удовлетворении соответствующих условий — представила им городские права и многих из них приняла в ряды пештских граждан; несмотря на это Пешт все-же не притягивал к себе так много рацских поселенцев, как Буда что объясняется бедностью этого города.

Пештские рацы жили в южной части города, но их дома не составляли такую замкнутую единицу, как в Табанах будайских рацов. В 1696 г. четвертая часть всего населения города состояла из рацов, но после 1697 г. когда в Буда поселение рацов подлежало ограничению, их число увеличилось. Среди новоселов было много торговцев, но большинство составляли крестьяне и батраки. Городскому совету не очень нравилась эта экспансия рацов и совет старался ограничить их участие в гражданских правах. Грамота привилегий, выданная рацам городом Пештом в 1703 году, создала такое же положение, в какое попали и будайские рацы. В первой половине 1690 годов мелькнула возможность для их полноправного включения в городскую жизнь, но эта надежда рушилась в 1703 году. Они потеряли то, за что будайские рацы годами безуспешно боролись.

Pest város lakosságának küzdelme az önkormányzatért (1686—1705)

I. Az újjátelepülő város fejlődésének társadalmi és politikai feltételei

A valamikor Európa-szerte csodált és még a török uralom alatt is figyelemre méltó szépségű Buda 1686. évi pusztulását számos leírás örökíti meg. Ezek élethű színekkel ecsetelik a királyi város múltbeli szépségeit és az ostrom alatti teljes pusztulását.

A Duna másik partján fekvő Pest városáról, múltjáról viszonylag kevesebbet tudunk. Budára, a mindenkori igazgatási és művelődési központra, természetesen ráterelte a figyelmet látványos földrajzi fekvése, évszázadok során, hosszú emberöltők munkájának eredményeként kialakult városképe.

A felszabadulás utáni években is Budát vették elsősorban pártfogásba a katonai és polgári hatóságok, mivel a Vár védhető és lakható állapotba való hozatala a katonai és polgári igazgatás közös érdeke volt. Így az első években a jobbparti város kézzelfoghatóbban érezte a felsőbb szervek támogatását, s ez fejlődésének ütemében is látható volt.

A XVIII. században, a Rákóczi-szabadságharc leverése után azonban megváltozott a helyzet: a zárt életformában élő Buda fokozatosan háttérbe szorult a mozgalmas kereskedelmi gócponttá felnövő Pest mellett, s a század végére Pest vált az ország gazdasági és szellemi központjává.

A felszabadulás utáni negyedszázadban ennek a fejlődésnek *külső* nyomai még nem ismerhetők fel, s nem is lenne helyes, ha azok felderítésén fáradoznánk. Viszont a távoli jövőendő *csirái* kétségtelenül megvoltak. Meglétükre utal a fejlődés számos ténye s ismeretük híján nem lenne érthető a város későbbi éveinek története.

Elsőként a *gazdaságföldrajzi* tényezőről kell szólnunk. A várhegyen épült Buda földrajzi szempontból zártabb jellegű, mint Pest, melynek vásártartásra alkalmasabb fekvése, közvetlen földrajzi kapcsolata az alföldi tájjal, központi fekvése az északi, keleti és déli úthálózatban, kikötésre alkalmas partszakasza voltak azok a gazdaságföldrajzi adottságok, melyek elősegítették fejlődését. A gazdaságföldrajzi helyzet előnyei elsősorban a város vásárainak korai fejlődésében nyertek kifejezést.

Földrajzi fekvése más előnyöket is rejtett magában. Buda számára az igazgatás szerveinek közvetlen jelenléte nem volt minden esetben